

POTUNGĀUE FEFAKATAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA

FAKAMATALA FAKATA'U 2021 - 2022

KANO TOHI

TALAMU'AKI	4
TALATEU	5
'ĪMISI FAKALUKUFUA	6
FAKALŪKUFUA 'O E POTUNGĀUE'	7
FA'UNGA 'O E POTUNGĀUE'	8
TAUMU'A FAKALAKALAKA TU'ULO 8 – NGĀUE TAAU MO E TUPU FAKA'EKONOMIKA.....	8
MAPE 'O E OLA FAKANGĀUE 'A E POTUNGĀUE'	9
FAKAMĀ'OPO'OPO 'O E FOKOTU'UTU'U FAKALELEI NGĀUE 'A E POTUNGĀUE	10
'ANALAI SO FAKA'EKONOMIKA	13
POLOKALAMA 1: VA'A TATAKI MO TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO NGAUE	14
1.1 VA'A TOKANGAEKINA 'O E KAU NGĀUE	16
1.2 LIPOOTI FAKAPA'ANGA FAKALŪKUFUA	22
POLOKALAMA 2: ALEA FEFAKATAU'AKI MO E FA'U TU'UTU'UNI NGAUE	30
2.1 ALEA FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA	31
2.2 FAKAHOKO MO HONO MUIMUI'I 'O E NGĀUE FEFAKATAU'AKI	35
2.3 FA'U TU'UTU'UNI NGĀUE MO E VĀ FENGĀUE'AKI MO E SEKITOA TAAUTAHA	38
POLOKALAMA 3: FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESI MULI	41
3.1 FAKAMATALA FEFAKATAU'AKI FAKASITESITIKA MO E FAKATOTOLO KI HE NGAHI MĀKETI FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA:	42
3.2 TU'UAKI MO E FAITOKONIA 'O E FOKOTU'U PISINISI MULI.....	45
3.3 FAKA'AI'AI MO TU'UAKI `ETAU KOLOA HU ATU KI TU'APULE'ANGA.....	46
POLOKALAMA 4: TOKONI KI HE NGAHI PISINISI	48
4.1 FAKALAKALAKA 'O E PISINISI FAKA – KOMIUNITI.....	49
4.2 FAKALAKALAKA 'O E SEKITOA TE'EKI KE LĒSITA'	50
4.3 FAKALAKALAKA 'O E NGAHI PISINISI FAKALOTOFONUA	51
4.4 POLOKALAMA UTA KOLOA KI TU'APULE'ANGA	51
POLOKALAMA 5: LESISITA PISINISI & KOLOA FAKA'ATAMAI	53
5.1 FAKALELEI KI HE 'ATAKAI FAKAPISINISI	54
5.2 TALITALI KAKAI MO E MA'U'ANGA FAKAMATALA	54
5.2 LESISITA PISINISI	55
5.4 KOLOA FAKA'ATAMAI	57
5.5 TU'UTU'UNI FAKAPISINISI & TOKANGAEKINA.....	57
POLOKALAMA 6: TOKANGAEKINA E KONISIUMA' MO E FEFAKATAU'AKI LELEI'	59
6.1 FAKATOTOLO MO HONO AKONEKINA 'O E KONISIUMA	60
6.2 FAKAFUOFUA KOLOA	62

6.3 FAKAMĀLOHI'I MO MUIMUI'I E NGAahi FIEMA'U 'OKU FOKOTU'U MAI 'I HE LAO.'	63
POLOKALAMA 7: VA'A NGĀUE 'A E KAKAI'	65
7.1 LAO KI HE VĀ FAKA-NGĀUE 2020	66
7.2 KOLE NGOFUA NGAUE 'A E KAU NGĀUE MULI'	66
7.3 SĒVESI KIA KINAUTOLU 'OKU KUMI NGĀUE'	67
NGAAHI POLE	71
MUIMUI PAU KIHE NGAahi TU'UTU'UNI FAKALAO	71
FAKAMA'OPO'OPO	72
NGAAHI FAKANOUNOU	73
FAKALAHĪ 1: NGAahi LAO 'A E POTUNGAUE	74

TALAMU'AKI

Talu mei hono ma'u 'a e fuofua fokoutua COVID-19 'i Tonga ni 'i he 'aho 29 'Okatopa 2021 pea hoko mai ai mo e fakatamaki 'o e mo'unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai 'i he 'aho 15 Sanuali, 'oku kei Tonga pe 'a Tonga 'i he ngaahi taimi faingata'a ni koe'uhí' pe ko e kelesi 'a hotau 'Eiki'.

“Ko 'etau falala 'Otua' na'e makatu'unga ai 'a 'etau hao mo'ui'” pea 'oku ou fiefia ai keu fakahoko atu 'a e Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue Fefakatau'aki' mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonomika' ki he ta'u fakapa'anga 'o Siulai, 2021-Sune, 2022 'a ia 'oku 'asi ai 'a e ngaahi lavame'a mo e ngaahi pole na'e fehangahangai pea mo e Potungāue'.

Na'e hoko 'a hono ma'u 'a e COVID-19 'i Tonga' ni ke lēlea ai e loto 'o e kakai' pea iku ke nau fakatau lahi 'a e ngaahi koloa' 'o pau ai ki he lahi taha 'o e ngaahi pisinisi ke nau ngāue 'i he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni fakataputapui ki he COVID-19 'a ia ne iku 'o tō lalo ai 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi'. Tānaki atu ki ai, ko e fakatamaki 'i he mo'unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai' na'e maumau lahi ai 'a e keipolo 'initāneti' 'o motuhia ai 'a e fetu'utaki 'a Tonga pea mo e toenga 'o mamani'.

Neongo 'a e ngaahi taimi faingata'a' ni, na'e kei hokohoko atu pē 'a e Potungāue' 'i he fengāue'aki fakataha pea mo e ngaahi kupu fekau'aki' ke siofi ha ngaahi founga ke fakalelei'i ai 'a e 'ātakai fakahoko pisinisi' ke malava 'o tokoni ki ha tupu faka'ekonomika 'oku tu'uloa pea mo fakapapau'i 'oku 'ikai ke li'ekina ha taha.

'I he fengāue'aki fakataha pea mo e tataki lelei 'a e 'Eiki Palēmia' pea mo e Kapineti', kau mataotao 'i he ngāue fakapule'anga' pea mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka', na'e malava ai 'a e Potungāue' ke 'oatu 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi pisinisi na'e uesia' 'i he taumu'a ke fakaakeake 'a e 'ekonomika'.

'Oku ou tuipau neongo 'a e ngaahi pole 'oku toka mei mu'a', ka ko e fengāue'aki fakataha mo e Pule'anga' pea mo e pou pou mei he Pule Ngāue', Distaquaine Tu'ihalamaka mo e kaungāue' 'e kei hokohoko atu pē 'a e Potungāue' ke fakahoko 'a hono ngaahi fatongia ke tokoni ki he fakaakeake mo e tupu faka'ekonomika 'a hotau fonua'.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Dr. Viliami Uasike Lātu

Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika

TALATEU

Ko e Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue' ki he ta'u fakapa'anga 2021-2022 na'e teuteu'i ia 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e konga 13 F 'o e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga 2021 'a ia 'oku lipooti mo fakahoko atu ai 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue' 'i he fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue na'e lava 'o fakahoko fakatatau ki he Palani Ngāue 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika' ki he ta'u fakapa'anga 2021-2022.

Ko e līpooti ko 'eni' 'oku fakahaa'i ai 'a e ngaahi tokoni na'e malava 'o fakahoko 'e he Potungāue' ki he ngaahi pisinisi fakalotofonua' pea kau atu ki ai pea mo e ngaahi polokalama tokoni na'e fakataumu'a ke fakalahi 'a e ngaahi koloa kehekehe 'oku uta ki tu'apule'anga' pea mo faka'ai'ai 'a e 'inivesi muli'.

Na'e fakahoko 'e he Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika' 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi kolo na'e uesia 'i he ngaahi fakataputapui 'o e COVID-19 pea mo e fakatamaki 'o e mo'unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai 'i he taumu'a ke tokoni ki hono langa hake ha 'ekonomika' 'oku lakalakaimonū pea tu'uloa.

Na'e 'ikai mei malava 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'i he ta'u fakapa'anga 2021-2022 ka koe poupou mo e tataki 'a e 'Eiki Minisitā mālōlō 'a e Potungāue', Hon. Tatafu Toma Moekai pea mo e 'Eiki Minisitā lolotonga 'o e Potungāue', Hon. Viliami Uasike Lātū 'a ia na'e kamata fakahoko fatongia 'i he 'aho 29 Tisema, 2021.

'I he fengāue'aki fakataha pea mo e ngaahi kupu fekau'aki, 'e malava 'a e Potungāue' 'o hokohoko atu ai pe 'a e tokoni' ke a'usia 'a e taumu'a fakafonua 'i he Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II " ke paotoloaki 'a e fakalalakaka 'a Tonga ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he toko taha kotoa."

Faka'apa'apa atu,

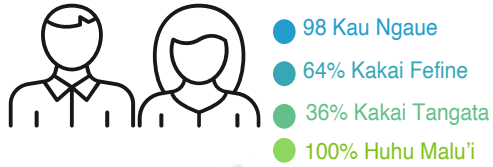
Distaquaine Tu'ihalamaka

Pule Ngāue

Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika

‘ĪMISI FAKALUKUFUA

	2020/21 FY	2021/22 FY
% Ngaahi Fakamole	93%	97% 'o e \$7.48m
% Pa'anga Hu mai	95%	93% 'o e \$664k
Fakatau Fakapule'anga	85%	80%
Lesisita 'o e Koloa Tauhi	\$1.46m	\$1.53m

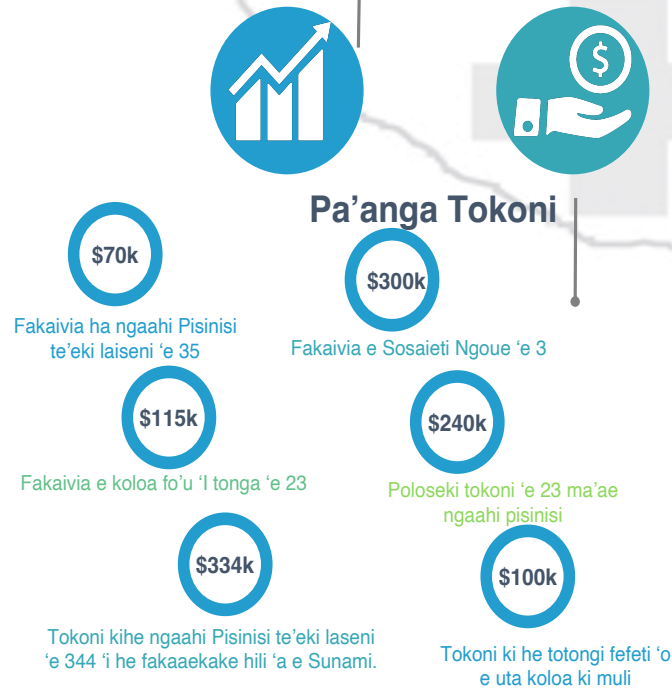
295
Pisinisi 'osi lesisita

6381
Pisinisi te'eki laiseni-Pa'anga Tokoni Koviti

402
Tokoni fakataimi ki he Ma'u Vahenga

'Analaiso Faka'ekonomika

- Holo 'aki e 2.5% 'i he GDP 'o fakahoa ki he holo 1.2% 'i he ta'u fakapa'anga kuohili
- Hiki 'aki e 13% 'a e Totongi Koloa 'o fakalaka ia 'i he ma'olunga taha 'o e Totongi koloa 'i he 2008 (12.2%)
- Uta ki tu'apule'anga ha toni 'e 319 'o e ngoua fua

Fakamatala Pa'anga

- Ngaahi Lavame'a**
  - Fale peki fo'ou he vahenga Lapaha
  - Polokalama fakaivia hono ngaahi fakalotofonua 'o e Suka
  - Tokoni ki he leipolo 'o e Kava
  - Ngaahi tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021
  - Tali 'a e Lipooti Fakata'u 2020/21 'e he Fale Alea he 'aho 31 'Aokosi, 2021.

Tokoni ki he Koviti-19

Fakafuofua \$8.5 miliona na'e tokoni'l 'aki e ngaahi pisinisi pea moe ma'u vahenga fakataimi.

Ngaahi Fakamatala tefito

36 Lesisita Ngaahi Kautaha fo'ou	696 Laiseni pisinisi fo'ou	13 Kau 'Invesitoa Muli fo'ou	72 Ngaahi Sosaieti fo'ou
60 Ngaahi visa ngaue kuo fakahu	112 Kau kumi ngaue kuo ma'u 'enau ngaue	206 Ngaahi launga mei he konisiuma na'e lava solova	11 Koniteina Uta koloa ki muli
3 Ngaahi Sosaieti Ngoue fo'ou	143 Maaka Fefakta'u'aki	3 'Ilo fo'ou	3 Ngaahi koloa fo'ou tanaki ki he Komiti Pule Fe'unga

FAKALŪKUFUA ‘O E POTUNGĀUE’

Óku fakahoko fatongia á e Potungāue ó fakatatau ki he tatakai á e Konisitūtone ó Tonga’ pea mo e ngaahi lao ‘e hongofulu mā fitu (17) ‘a ía óku ne fokotuú mai á hono ngaahi fatongia fakalao. Ko e ngaahi lao ko éni óku lisi atu í he **Fakalahi 1**.

Ko e ngaahi fatongia fakalao ó e Potungāue óku makatuúnga ia ‘i he ngaahi ola fakafonua faka’ekonomika mei he Palani Langa Fakalalalaka ‘a Tonga II :“ ke paotoloaki ‘a e fakalalalaka ‘i Tonga ke fakalekesi ‘a e mo’ui ki he toko taha kotoa, ‘o tupulekina e ngāue kafataha ki he fakalalalaka pea ke tu’uloa e tupu faka’ekonomika.” Palani Langa Fakalalalaka ‘a Tonga II. Vāofi ange ‘a e tākaua ‘a e Pule’anga mo e Sekitoa taau taha ke tupulekina ‘a e tupu faka’ekonomika. Lelei ange ‘a e ‘ataakai fakahoko pisinisi. Lelei ange hono a’usia ‘o e fefakatau’aki fakavaha’apule’anga, ngāue mo e ‘inivesimeni muli.

Tukupā ke fakamalohi’i ‘a e ngaahi fengāue’aki mo e ngaahi kupu fekau’aki ke fakalelei’i ‘a hono fakahoko ‘a hotau ngaahi fatongia ki he kakai

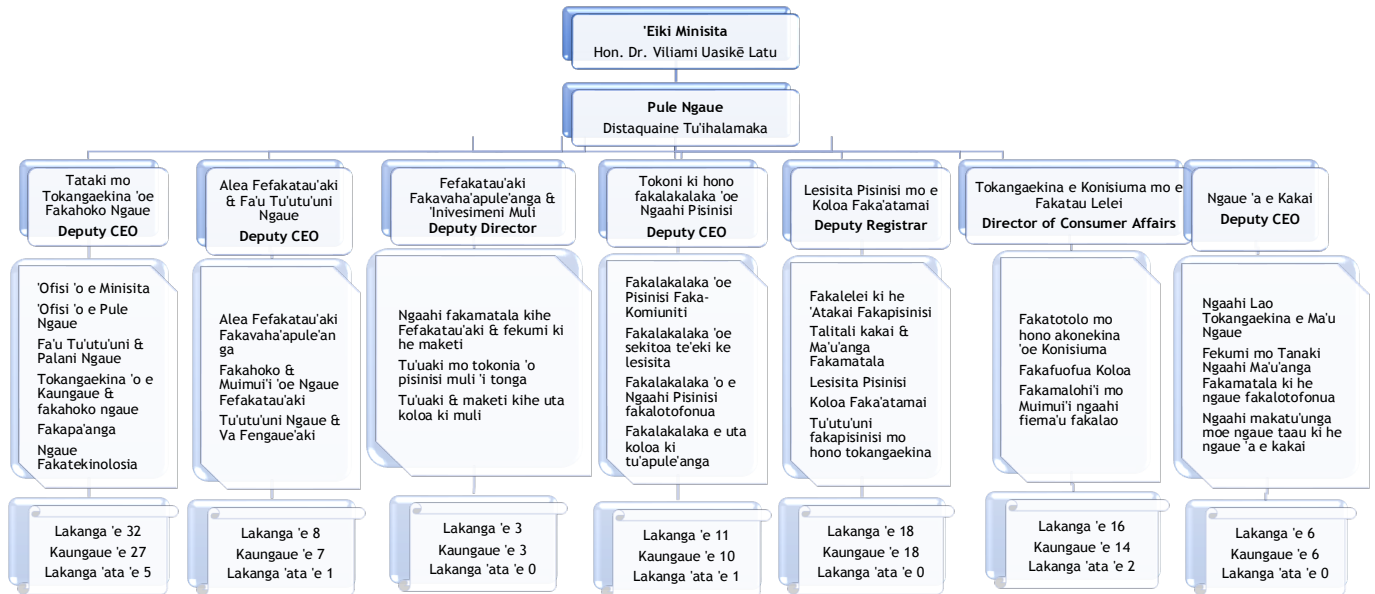

Takimu’a ‘i hono fakafaingamālie’i ‘a e tupu mo e fakalalalaka ‘a e sekitoa taautaha

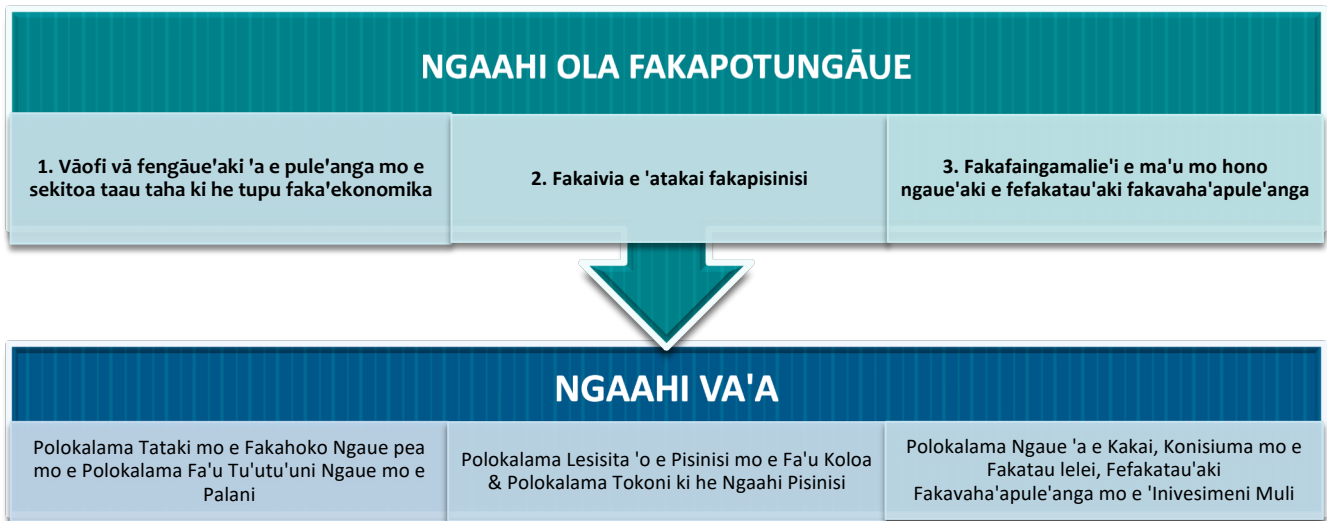
Ngāue Fakataha ‘Ilo Fo’ou Fakapale’i ‘a e fakahoko fatongia Tali ui ki he fatongia Fatongia fakalukufua ‘o e Potungāue

FA'UNGA 'O E POTUNGĀUE'

TAUMU'A FAKALAKALAKA TU'ULO'A 8 – NGĀUE TAAU MO E TUPU FAKA'EKONOMIKA

'Oku fekau'aki 'a e Potungāue' pea mo e taumu'a 'a e Palani Langa Fakalalakala (TSDf II), ke paotoloaki 'a e fakalalakala ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he taha kotoa pea pouaki ha tu'unga mo'ui ma'olunga ma'ae Tonga kotoa 'o makatu'unga 'i he tupu mo e fakalalakala faka'ekonomika 'oku fakalukufua pea tu'uloa. 'Oku taumu'a 'a e Palani Langa Fakalalakala' ni ke ngāue 'o fakapapau'i 'e a'usia 'a e taumu'a fakafonua ki hono fakatupulekina mo pouapu'i 'o ha 'ātakai faka'ekonomika 'oku longomo'ui ai 'a e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonomika. 'Oku ngāue'aki he Potungāue ha ngaahi ola fakapotungaue 'e tolu (3) 'oku hā atu 'i lalo ke a'usia ai 'a e taumu'a fakafonua'.

MAPE 'O E OLA FAKANGĀUE 'A E POTUNGĀUE'

NGAAHI OLA FAKANGĀUE Á E POTUNGAUE						
NGAAHI NGAUE TOKONI KI HE FAKAHOKO NGAUE	NGAAHI NGAUE KI HE FEFAKATAUÁKI & ÍNIVESIMENI	NGAAHI NGAUE KI HONO LESISITA Ó E PISINISI	NGAAHI NGAUE KI HE KAU KONISIUMA	NGAAHI NGAUE KI HE KAU KONISIUMA		
<p>1. Tatakí Ngaue mo e Puleí lelei ó e ngaue (Polokalama Tatakí Ngaue & Tokangaekina ó e Fakahoko Ngaue)</p>	<p>2. Fakamaloahíí á e va fengaeáki pea mo e sekitoa taau taha pea fakalahi á étáu kau atu ki he fefakatauáki fakavahaápu'e'anga (Polokalama Fefakatauáki)</p>	<p>4. Polokalama tokoni ke toe lelei ange á e malava fakatupu koloo á e ngaahi pisinisi fakalotofonua (Polokalama Tokoni ki he Pisinisi)</p>	<p>5. Átaki fakapisinisi óku tokoni ki he tupu fakaékonomika óku tuúloa pea kau ki ai á e toko taha kotoa (Polokalama ki he Lesisita ó e Pisinisi & Koloo Fakaátamai)</p>	<p>6. Fakalahi á e ilo á e konisiuma pea fokotuú pea mo e ngaahi founga ki hono fakaleleíí ó e ngaahi launga ke fakaáíái mo maluí á e totonu á e kau fakatau. (Polokalama Tokangaekina ó e Konisiuma &)</p>	<p>7. Ko e ngaahi makatuúnga ki he maketi ngaue óku tokoni ki he tupu á e pisinisi, tupu, ngaue taau pea mo fakaáíái ke toe toko lahi ange á e maú ngaue (Polokalama Ngaue á e Kakai)</p>	
<p>1.1 Tatakí ki he ngaahi polokalama ngaue á e Potungaue (Ófisi ó e Minisita) 1.2 Fokotuútuú pea puleí lelei á e fakahoko ó e Palani Ngaue á e Potungaue pea mo hono tatakí ó e kau ngaue (Ófisi ó e Pule Ngaue) 1.3 Óatu ó e ngaahi faleí fekauáki pea mo e ngaahi tuútuúni ngaue óku í ai á hono ngaahi makatuúnga (Faú Tuútuúni Ngaue & Palani) 1.4 Puleí ó e kau ngaue pea mo e fakahoko ngaue (Kau Ngaue & Fakalele 'o e Ngaue) 1.5 Fokotuú pea mo fakaleleíí á e tuútuúni ngaue ki hono puleí ó e paánga (Ngaue ki he Paánga) 1.6 Ko ha tuútuúni ngaue feúnga ki hono tokangaekina á e ngaahi fiemaú á e Potungaue ki he teknolosia ki he fakamatala mo e fetuútaki. (Tekinolosia ki he Fakamatala mo e Fetuútaki)</p>	<p>2.1 Kumí ó ha ngaahi faingamalie ki ha maketi ke hu atu ki ai á e ngaahi koloo á Tonga ni ke fakalahi á e áonga te tau maú mei he fefakatauáki fakavahaápu'e'anga (Ngaahi Alea Fefakatauáki) 2.2 Fakahoko pea mo muimuií ó e ngaahi tuútuúni ngaue mo e ngaahi aleapau fefakatauáki (Fakahoko & Muimuií á e Ngaahi Ngaue Fefakatauáki) 2.3 Fakahoko pea mo tokonií á e fengaeáki mo e sekitoa taau taha (Va Fengaeáki)</p>	<p>3.1 Tokoni ki he ngaahi koloo hu atu ki tuápuleánga/ ngaahi maketi (Ngaahi Fakamatala ki he Fefakatauáki & Fekumi ki he Maketi) 3.2 Tokoni ki hono fakalahi ó e paánga hu mai mei he ínivesi muli (Tuúaki & Tokoni ki he Ínivesi Muli) 3.3 Tokoni ki hono teuteuí ha maketi ki he koloo hu atu ki tuápuleánga (Maketi & Tuúaki ó e Koloo Hu ki Tuápuleánga)</p>	<p>4.1 Tokoni ki he fakalalakaka mo fakaleleíí á e ilo á e ngaahi pisinisi fakakolo (Fakalalakaka á e Ngaahi Pisinisi Fakakolo) 4.2 Fakahoko ó e ngaahi tokoni ke fakalalakaka á e ngaahi pisinisi iiki ange (Fakalalakaka ó e Sekitoa Íkai Lesisita) 4.3 Tokoni ki hono fakaleleíí ó e ilo á e ngaahi pisinisi fakalotofonua (Fakalalakaka á e Pisinisi) 4.4 Tokoni ki he ngaahi ngaue ki hono ngaohi ó e ngaahi koloo hu atu ki tuápuleánga ó fakatefito ki he kau fakatupu koloo fakalotofonua pea mo e kau uta koloo ki tuápuleánga (Fakalalakaka á e Ngaahi Koloo Hu ki Tuápuleánga)</p>	<p>5.1 Ko ha senita ki he pisinisi mo e ilo fakaátamai óku fakatefito í he kau kasitoma (Talitali Kakai & Fakamatala) 5.2 Ko ha sisitemi lesisita pisinisi óku fakalalakaka pea tokoni ki he ngaahi pisinisi foóu pea moe tupu á e ngaahi pisinisi (Lesisita ó e Pisinisi) 5.3 Fakaleleíí ó e sisitemi ki he faú koloo í he ilo fakaátamai ke fakalahi á e fiemaú ó e ngaahi ngaue ko ia ke tokoni ke toe lelei ange á e tuúnga feáuáuhi á e ngaahi pisinisi (Koloo Fakaátamai) 5.4 Lelei ange á e tauhi á e ngaahi pisinisi ki he lao (Fakamaloahíí ó e muimui ki he ngaahi fiemaú á e lao) 5.5 Fakaleleíí ki he átaki fakapisinisi (Fakaleleíí ki he Átaki Fakapisinisi)</p>	<p>6.1 Ko hono tuku atu á e ngaahi fekumi mo e fakamatala fakamuimui taha ke tokoni ki hono fakalahi ó e ilo mo hono akoi ó e konisiuma (Fekumi & Fakalalakaka á e ilo á e konisiuma) 6.2 Ko hono fakahoko ó e ngaahi tuútuúni á e Pule Feúnga ó felaveí pea mo e ngaahi koloo mo e ngaue óku puleí é he lao á hono mahúnga (Fakafuofua ó e totongi koloo) 6.3 Fakamaloahíí á e muimui á e ngaahi pisinisi ki he Lao ki hono Maluí ó e Konisiuma, Lao ki he Puleí ó e Totongi Koloo pea mo e Lao ki he Fua mamafa mo e ngaahi fua kehekehe (Fakamaloahíí á e muimui ki he ngaahi fiemaú á e lao)</p>	<p>7.1 Fakaleleíí ó e átaki fakalao ki he ngaue (Átaki Fakalao ki he Ngaue) 7.2 Ko hono tuku atu á e ngaahi fakamatala totonu fekauáki mo e maketi ngaue pea mo e ngaahi tuútuúni ngaue ke fakalahi á e maú ngaue (Fekumi ki he Maketi Ngaue & Fakamatala) 7.3 Tuúnga ngaue taau mo e ngaahi makatuúnga lelei ki he ngaue (Ngaahi Makatuúnga ki he Ngaue & Tuúnga Ngaue Taau)</p>

Hangē ko ia ‘oku hā atu ‘i he Mape ‘o e Ola Fakangāue ‘a e Potungāue’ ‘i ‘olunga’, fakafou ‘I he ngaahi ‘elia ‘e fitu (7) ko eni’, na’e lava ai ke a’usia e taumu’a ngāue ki hono paotoloaki ‘a e fakalalaka ‘a e mo’ui ‘a e kakai Tonga’:

1. *Lelei ange ‘a e tu’unga taki mo e pule’i ‘o e ngāue ;*
2. *Fakamalohi’i ‘a e vā fengāue’aki ‘a e Pule’anga ‘pea mo e Sekitoa Taautaha ‘pea lelei ange ‘a e fefakatau’aki fakavaha’apule’anga ;*
3. *Ngaahi polokalama tokoni ‘oku fakataumu’a ki he lahi ange ‘a e ngaahi koloa kehekehe ‘oku malava he uta atu ki tu’apule’anga pea mo faka’ai’ai ‘a e ‘Inivesimeni muli ;*
4. *Ngaahi polokalama tokoni ke tokoni’i ‘a e malava fakatupu koloa ‘a e ngaahi pisinisi fakalotofonua;*
5. *Ko ha ‘ātakai fakapisinisi ‘oku tokoni ki he tupu faka’ekonomika ‘oku tu’uloa pea ‘ikai ke li’ekina ai ha taha;*
6. *Ngaahi polokalama ako ki he kau konisiuma ‘pea mo e founa ke malava ‘o fakahoko ‘a e ngaahi lāunga ‘kene fakaivia mo malu’i ‘a e ngaahi totonu ‘a e konisiuma pea mo e;*
7. *Ngaahi tu’unga fekau’aki pea mo e maketi ki he ngāue ‘a e kakai ke tokoni ki he tupu ‘a e pisinisi, tu’unga fakangāue lelei pea mo e toko lahi ange ‘a e ma’u ngāue.*

Kuo fokotu’u ‘e he Potungāue’ ha taumu’a ngāue mahino ‘i he Palani Ngāue ko ‘eni’ ke fakaivia ‘a e fengāue’aki pea mo e ngaahi kupu fekau’aki’ ke fakapapau’i ‘oku malava ‘a e Potungāue’ ‘o fakahoko ‘a hono ngaahi fatongia’ ‘i he founa lelei pea vave taha ‘e ala lava’.

FAKAMĀ’OPO’OPO ‘O E FOKOTU’UTU’U FAKALELEI NGĀUE ‘A E POTUNGĀUE

Kuo fokotu’u ‘e he Pule’anga’ ‘o fakafou ‘i he Potungāue Pa’anga’ ha Ngaahi Taumu’a Ngāue ‘o fakakau ki he polokalama patiseti 2021/22 mo e taumu’a “ke fakamālohia ‘a e vā fengāue’aki ki he fakalalaka fakalūkufua ‘oku tu’uloa ma’a Tonga.

Kuo toe fokotu’utu’u fo’ou ai ‘e he Potungāue ‘enau fa’unga ngāue, ola ngāue moe ngaahi ngāue, fakataha moe ngaahi fokotu’utu’u fo’ou kuo fokotu’u ‘i he palani ngāue ke fakatatau ki he Ngaahi taumu’a ngāue ‘a e Pule’anga.

‘I he konga fekau’aki pea mo e Fakalalaka Faka’ekonomika’, ‘oku fokotu’u mai ‘i he Ngaahi taumu’a ngāue ‘a e Pule’anga’ ‘a e fiema’u ke hokohoko atu ‘a e ‘inivesi’ ‘i he fakalalaka ‘a e ngoue’, toutai’ pea mo e taki mamata’. Na’e fakahoko ai ‘e he Potungāue’ ‘a hono to e vakai’i ‘o e ngaahi ngāue ‘e malava ke tokoni ki he ngaahi ‘elia ko ‘eni’. ‘Oku fakatefito ‘eni’ ‘i he **Va’a Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi**’ ‘a ia ‘oku tokoni ki he fakalalaka ‘a e ngaahi pisinisi fakakolo’, sekitoa ‘ikai lēsisita’, ngaahi pisinisi fakalotofonua’ pea mo e sekitoa ki hono uta atu ‘o ‘etau ngaahi koloa fakalotofonua ki tu’apule’anga’.

Ko e **Va'a ki he Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga** pea mo e **Inivesimeni**, 'oku ngāue 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga' fakafou 'i hono tānaki mai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki pea mo e fefakatau'aki', fekumi ki he ngaahi māketi' pea pehē ki he tokoni ki he ngaahi ngāue uta koloa ki tu'apule'anga'. Kuo fakahoko hono fokotu'u atu 'a e toko taha fakafofonga māketi ki Nu'usila pea mo 'Aositelelia ke fakalahi 'a e malava 'a e Tonga' ke ma'u ha ngaahi maketi ki he ngahai koloa mei Tonga' 'o tautefito ki he ngaahi koloa 'oku uta atu ki tu'apule'anga pea mei he ni'ihī masivesiva ange 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonomika ko 'eni 'e tolu (3).

'Oku toe fakahaa'i mai 'e he Ngaahi Taumu'a Ngāue 'a e Pule'anga' 'a e fiema'u ke 'i ai ha Tu'utu'uni Ngāue ki he 'Inivesimeni Muli' ke tokoni ki hono fakafaingamālie'i 'a e ngaahi langa fakalakalaka faka'ekonomika'. 'Oku pou pou kakato 'a e Potungāue' ki he taumu'a ngāue ko 'eni pea taki mu'a 'i hono faka'ai'ai 'a e 'inivesimeni muli 'aki hono fatu 'o e Lao ki he 'Inivesimeni Muli'.

'Oku faka'amu 'a e Va'a Ngāue ki he Lēsisita 'o e Ngaahi Pisinisi' ke fakalelei'i 'a e Sisitemi Faka'ilekitulonika ki hono lesisita 'o e pisinisi ke malava 'o fakahoko 'a e totongi fakafou 'i he 'initaneti pea mo hono lēsisita 'o e pisinisi 'inivesimeni muli'. Ko e ngāue ko 'eni' 'e to e toko lahi ange ai 'a e 'inivesimeni muli 'i he fonua' 'i hono to e fakafaingofua'i ange 'a e founa fakahoko pisinisi 'i Tonga' ni.

'Oku to e tokanga makehe 'a e Potungāue' ki he tu'unga mo'ui lelei 'a e kaungāue' pea na'e fakahoko ai 'a e fokotu'utu'u ngāue fo'ou ke tau'i 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi'. 'Oku mahu'inga'ia 'a e Potungāue' 'i hono fakakau 'eni 'i he Ngaahi Taumu'a Ngāue 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku malava kene useia 'a e malava 'a e Pule'anga ke fakahoko 'a hono ngaahi fatongia. 'Oku totonu ke takimu'a 'a e Pule'anga 'i hono tau'i 'o e faingata'a ko 'eni' he 'oku 'ikai ngata pe he holoa 'a e fakahoko fatongia' koe'uhi' ko e 'ikai ke mo'ui lelei 'a e kaungāue ka 'oku toe fakamole lahi ki he Pule'anga''.

‘Oku hā ‘i he tēpile ‘i lalo ‘a e ngaahi ngāue fo’ou na’e fokotu’u atu ‘e he Potungāue ‘:

Fakapa’anga	Ngaahi fokotu’u	Va’a Ngāue	Taimi ke fakahoko ai	Sivi’i (‘Ikai kakato / Hokohoko atu/ Kakato
Pule’anga	Ngaahi faingamalie ki he koloa ‘i he PACER Plus	Va’a Tokoni ki he Pisinisi	FY2021/22- FY2023/24	Hokohoko atu pe
	Sisitemi faka’ilekitulonika ki hono fakahoko ‘o e ‘a’ahi pea mo e fua mamafa (Fua mamafa mo e ngaahi fua kehekehe)	Lesisita ‘o e pisinisi mo e fa’u koloa Konisiuma mo e Fakatau Lelei	FY2021/22- FY2023/24	Hokohoko atu pe
	Ngaue’i mo muimui’i ‘a e Lao ki he Vā Fengaue’aki	Ngāue ‘a e kakai	FY2021/22- FY2023/24	Hokohoko atu pe
	Fakafo’ou ‘o e ‘ofisi	Pule Ngāue mo e Fakahoko Ngāue	FY2021/22- FY2023/24	Kakato
	Polokalama fakalelei ki he totongi lolo	Konisiuma mo e Fakatau Lelei	FY2021/22- FY2023/24	Hokohoko atu pe
Fakalalakaka	Polokalama tokoni ki he ngaahi pisinisi he COVID-19 pea mo e Polokalama fakaakeake ki he ngāue	Ngāue ‘a e Kakai Fefakatau’aki	FY2021/22- FY2023/24	Kakato

‘ANALAI SO FAKA’EKONOMIKA

Neongo e tāpuni ‘a e kau’āfonua ‘i Ma’asi 2020, ko e ‘ekonomika ‘a e fonua’ ki he ta’u fakapa’anga 2020 na’e tupu ‘aki ‘a e 0.7% pea toki holo mei ai ‘i he ta’u fakapa’anga 2021 ‘aki ha 1.2% koe’uhi’ koe ngaahi uesia ‘i he fakangatangata ‘a e kau’āfonua’. ‘I he to e hoko fakatou’osi mai ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai mo e mahaki Koviti 19, na’e toe ‘alu ke kovi ange ‘a e ‘ekonomika e fonua’ ‘i he ta’u fakapa’anga 2022 ‘aki ha holo 2.5%.

‘Oku kamata ke ‘asi ‘a e fakaakeake mai ‘a e sekitoa ngoue’ ‘i he hili ko ia ‘a e fakatamaki Hunga Tonga Hunga Haapai’ (HTHH). Na’e lahi ‘a hono hū atu ‘o e ngaahi ngoue foha, hānge ko e manioke, ‘ufi mo e talo ‘a ia ko e 72.8% (toni ‘e 319.4)¹. Na’e ma’olunga ange ia ‘i he mahina tatau ‘i he ta’u kuo’osi ‘a ia ‘oku ‘asi mei ai ‘a e lelei ange ‘a e fua ‘o e ngoue.

MA’U NGĀUE

Fakatatau ki he Pangikē Pule ‘a Tonga’, na’e lahi hake he ngaahi lakanga ngāue ‘e nimangofulu mā fā (54) ‘i he lolotonga ‘o e māhina’ ‘a a ko ha tupu eni ‘aki ‘a e 163.6%. Koe ngaahi lakanga ngāue’ ni na’e lahi taha pe ki he ngāue ‘i he Pule’anga². Neongo ‘e hā ngali koe lahi ‘o e ngaahi lakanga ‘ataa koe’uhi’ ko e fiema’u mei he maketi ‘i he fakaakeake ‘a e ‘ekonomika’ mei he ngaahi fakatamaki ‘o e HTHH mo e mahaki faka’auha fakamamani lahi’, ka ‘oku totonu ke fakatokanga’i ko e ngaahi lakanga ‘ataa’ ni ‘oku ne to e ho’ata mai foki mo e fakaakeake ‘i he ngaahi pisinisi taautaha mo e sekitoa tau’atāina.

HIKI ‘A E TOTONGI KOLOA’

‘Oku ma’olunga ‘aupito ‘a e hiki ‘a e totongi koloa ‘i Tonga’ ni pea ‘oku pehē pe mo e ngaahi fonua kotoa ‘i mamani pea ko e fakamuimui taha’ ko e 13% ‘i Siulai 2022³. ‘Oku hiki hiki ‘a e tu’unga fakamāmani lahi ‘o e koloa’ koe’uhi’ ko e faikehekehe ‘i he lahi ‘o e koloa ‘oku malava ke ngaohi pea mo e lahi ‘o e koloa ‘oku fiema’u ‘e he kakai’, koe’uhi pē ko e lōloa ange ‘a e mahaki faka’auha pea mo e ngaahi moveuveu fakapolitikale ‘i he vaha’a ‘o Lūsia mo ‘Iukuleini’. ‘Oku tu’u lavea ngofua ‘aupito ‘a Tonga’ ni ki he ngaahi me’a ‘oku hoko fakamāmani lahi, koe’uhi’ ko e fakafalala ‘etau tu’unga faka’ekonomika’ ‘i he ngaahi koloa hū mai mei tu’apule’anga’ pea mo e ‘ikai ke tau malava ‘o pule’i ‘a e totongi ‘o e koloa’. ‘Oku toe uesia pea mo e tolonga ‘a e ngaahi koloa fakalotofonua’ koe’uhi ko e ngaahi uesia ‘oku fakatupunga ‘e he ngaahi fakatamaki fakanatula ‘a ia ‘oku to e hoko ai ‘o mamafa ange ‘a e totongi ‘o e ngaahi koloa’.

Kuo fakalaka ‘a e hiki ‘a e totongi koloa’ ‘i he ta’u ‘i he lekooti fakamuimui taha ‘a ia koe hiki 12.2% ‘i Sune 2008. Na’e fakatupunga ‘e he totongi koloa fakalotofonua’ pea mo e totongi ‘o e koloa hū mai ‘a e hiki ma’olunga ‘a e totongi koloa ‘i he ta’u eni ‘e hongofulu mā fā (14). Ko e ngaahi ‘uhinga tefito ki he hiki fakata’u ‘i he ngaahi totongi fakalotofonua’ ko e hiki ‘i he totongi ‘o e koloa me’atokoni’ pea mo e ‘uhila’. Lolotonga ia’, na’e hiki ‘a e totongi ‘o e ngaahi koloa hū mai mei tu’apule’anga’ koe’uhi’ koe mamafa ‘a e penisini’, me’atokoni’, naunau langa’ pea mo e lolo’ mo e kasa⁴.

---

¹ Monthly Economic Review for May 2022, NRBT, [Monthly Economic Review for May 2022 - National Reserve Bank of Tonga](#)

² Ibid

³ Consumer Price Index Report for July 2022, Tonga Statistics Department, [Consumer Price Index | Tonga Statistics Department \(tongastats.gov.to\)](#)

⁴ Ibid

POLOKALAMA I: VA'A TATAKI MO TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO NGAUE

Taumu'a Ola

Fengāue'aki vaofiange pea mo e ngaahi pisinisi felave'i taautaha' ke pouaki 'a e tupu faka'ekonomika 'a e fonua'

Ola

Lelei mo ola lelei 'a e founga tatakai mo e ngaahi fokotu'utu'u

Ko e Va'a Tatakai mo Tokangaekina 'a e fakahoko Ngāue' 'oku 'i ai hono polokalama si'i 'e ono (6) pea mo e ngaahi ola ngāue' ni;

- 1.1 'Ofisi 'o e Minisita: Fale'i mo tatakai 'a e ngaahi kupu fekau'aki' mo tokangaekina hono pule'i e ngaahi polokalama 'o e Potungāue'.
- 1.2 'Ofisi 'o e Pule Ngaue: Fokotu'utu'u, pule'i mo fakahoko 'a e palani ngāue 'o e Potungāue pea mo hono tatakai 'o e kau ngāue'.
- 1.3 Fa'u Tu'utu'uni & Palani Ngāue: Fale'i mei he ngaahi Tu'utu'uni ngāue' mo e makatu'unga pau.
- 1.4 Tokangaekina e kau ngaue & Fakahoko Ngaue: Tu'utu'uni Ngāue ki he Potungāue' mo hono pule'i.
- 1.5 Ngāue Fakapa'anga: Fokotu'u mo fakahoko 'o ha tu'utu'uni fakapa'anga ki hono pule'i 'o e pa'anga'.
- 1.6 Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia: Tu'utu'uni ngāue mo e sevesi ki hono tokangaekina 'o e ngāue ki he fakamatala', fetu'utaki' mo e Tekinolosia 'a e Potungāue'.

NGAAHI FAKALELEI:

Na'e fakahiki 'a e polokalama si'i 'uluaki (1) Fa'u Tu'utu'uni & Palani Ngāue' mei he Polokalama ua (2) ki he polokalama' ni ke hoko ko e polokalama si'i fika tolu (3). Na'e toe fakataha'i foki 'a e polokalama si'i Tokangaekina 'a e kau ngāue mo e Fakahoko ngaue ke hoko ko e polokalama si'i fika fa (4).

KAU KASITOMĀ:

Ko e kau Kasitoma' tefito 'a e Va'a Tataki mo e Tokangaekina e Fakahoko Ngaue 'oku kau ki ai 'a e kau kasitoma 'i loto mo tu'a 'i he Potungaue:

1. Ngaahi Va'a Ngaue 'a e Potungaue	5. Ngaahi Hoa Ngaue Fakalalakaka
2. Fale Alea	6. Ngaahi Pisinisi
3. Kapineti	7. Kau Konisiuma
4. Ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga	8. Kau 'Inivesitoa

NGAAHI LAVAME'A:

Tu'utu'uni mo e Palani

- Na'e fakahū 'i he taimi totonu 'a e Lipooti Fakata'u ki he ta'u fakapa'anga 2020/21 'a ia na'e tali he fakataha faleaalea he 'aho 31 'o 'Aokosi, 2021.

Va'a Tokangaekina 'o e kau ngāue mo e Fakahoko Ngaue

- Toko tahafa (14) 'a kinautolu na'e hiki hake ki he ngaahi lakanga ma'olunga.
- Fakahoko ha ngaahi ngāue fakalelei ki he 'ulu'i 'Ofisi 'o kau ai hono to'o 'o e 'ato 'Esipesitosi.

Va'a Ngāue Fakapa'anga

- Na'e a'u ki hono ngāue'aki 'o e patiseti ki he 97% 'a ia ko e tu'unga ma'olunga taha ia kuo a'u ki ai hono ngāue'aki e patiseti 'a e Potungāue 'i he ta'u e tolu kuo hili.

Va'a ngāue ki he Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia

- Ko hono fokotu'u 'o e ngaahi misini faka'ilonga nima tekinolosia (fingerprint) ki hono lekooti mo muimui'i e ma'u ngāue 'a e kau ngāue fakafou 'i ha ngaahi lipooti fakahangatonu (lanu mata he taimi totonu, kulokula ki he tomui)
- Ikai koia pē, koe polokalama ni 'oku toe fakafaingamalie'i e kau ngāue ke nau fakahuu faka'ilekitulonika mai 'enau ngaahi livi'.

1.1 VA'A TOKANGAEKINA 'O E KAU NGĀUE

Na'e tatali 'e he Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalalalaka Faka'ekonomika 'a e tataki 'a e 'Eiki Minisita Hon. Dr. Viliami Uasike Latu 'i he'ene kamata ngāue he 'aho 29th Tisema, 2021. Lolotonga ia ko e Pule Ngāue, Distaquaine Tu'ihalamaka 'oku ne hokohoko atu 'ene fakahoko fatongia 'o fakatatau mo 'ene alepau ngāue ta'u 'e 4 mei he 'aho 23 Ma'asi, 2020- 23 Ma'asi 2024.

'Oku pou pou ha kau taki ngāue 'e toko fitu (7) ki he 'Eiki Minisitā mo e Pule Ngāue 'a ia 'oku hā atu 'i he tā 'i lalo.

(L-R) Mr. Tevita Lautaha (Deputy CEO / **Business Support**), Mrs. Pauline Siasau (Deputy Director / **Investment and Marketing Promotion**), Mrs. Sandradee Fifita (Director of Consumer Protection/ **Consumer Protection & Fair Trade**), Mrs. Distaquaine Tu'ihalamaka (**Chief Executive Officer**), Hon. Dr. Viliami Uasike Latu (**Hon. Minister**), Ms. Kolotia Fotu (Deputy CEO / **Labour**), Mrs. Poinisetia Paongo (Deputy Registrar / **Business Registry & Intellectual Property**), Mrs. Lorraine Kauhenga (Deputy CEO / **Trade Negotiation & Policy**), Mr. Charles Lavemaau (Deputy CEO, **Leadership & Corporate Services**).

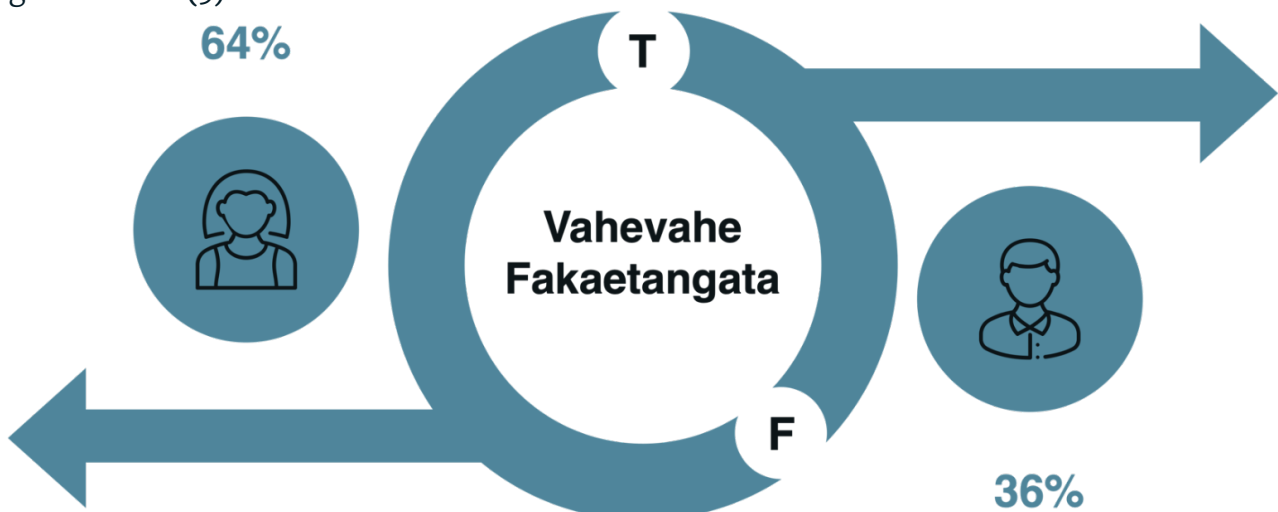
1.1.1 LAHI 'O E KAU NGĀUE' MO HONO VAHEVAHE

'I he a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2022, na'e 'i ai ha kau ngaue tu'uma'u fakakatoa 'e toko valu nima (85) 'a e Potungāue, kau ngaue konituleki fakapofesinale 'e toko ono (6) pea mo e kau ngaue lau 'aho 'e toko fitu (7). Na'e 'I ai foki mo ha ngaahi lakanga 'ata 'e hiva (9) 'oku teeki lava ke fakahu ki ai ha kau ngaue. Ko e vahevahe 'o e kau ngaue 'oku ha atu 'I lalo:

	VA'A NGAUE	KAU NGAUE TU'UMA'U	KAU NGAUE KONITULEKI	KAU NGAUE LAU' AHO	LAKANGA 'ATĀ
1	Tataki & Tokangaekina e Naue	27	2	2	5
2	Alea Fefakatau'aki moe Fa'u Tu'utu'uni	7	-	-	1
3	'Inivesimeni Muli	3	1	-	-
4	Tokoni ki he Pisinisi	10	2	2	1
5	Lesisita Pisinisi & Koloa Faka'atamai	18	1	-	-
6	Konisiuama moe Fefakatau'aki Lelei	14	-	2	2
7	Ngaue 'a e Kakai	6	-	1	-
	FAKAKATOA	85	6	7	9

Vahevahe 'o e kakai tangata mo e fefine

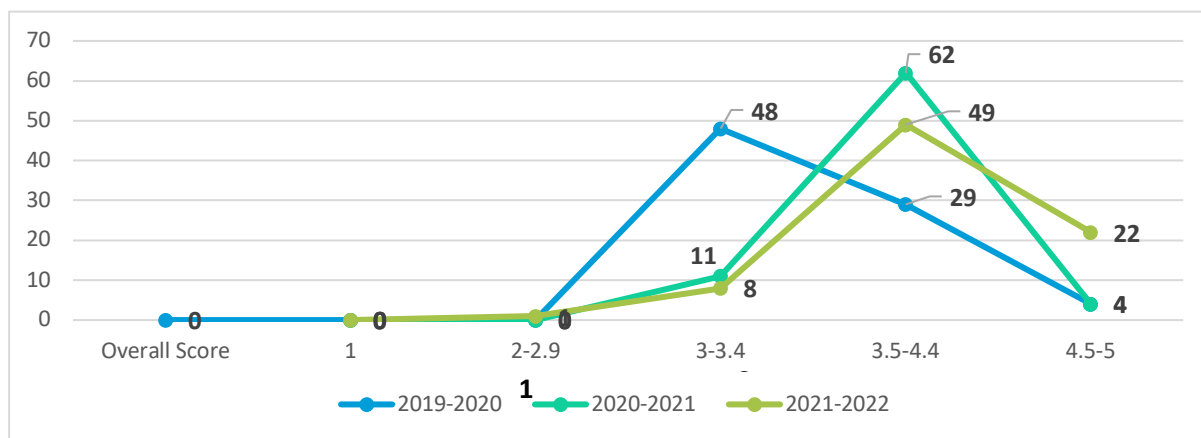
'I he kau ngāue 'o e toko hiva valu (98) 'a e Potungāue, 'oku meimei ke tokolahi ange ki he kakai fefine' 'o hange ko 'ene hā atu 'i lalo'. Ko e pēseti pe 36 'o e kau ngāue' ko e kakai tangata pea ko e tokolahi taha 'o e kakai tangata ko eni' ko e kau ngāue 'i he lēvolo ki lalo'; hangē ko e kau faka'uli mo e tauhi 'api. Ko e kau 'ofisa ma'olunga' mo e kau taki ngāue' 'oku tokolahi pē ki he kakai fefine. Na'a mo e kau taki ngāue' 'oku toko ua (2) pē 'a e taki ngāue tangata' pea ko e toenga 'o e kau taki ngaue 'e nima (5) ko e kakai fefine.

1.1.2 FAKAHOKO NGĀUE ‘A E KAU NGĀUE

‘I hono fakahoa ‘a e fakahoko ngāue ‘a e kau ngāue ‘i he ta’u fakapa’anga 2019/20 mo e 2020/21, ‘oku hā mei ai ha holo ‘i he tokolahi ‘a e kau ngāue na’a nau ma’u ‘a e maaka 1.5% kae tokolahi ‘aki ‘a e toko tolungofulu mā tolu (33) ‘a kinautolu na’a nau ma’u ‘a e maaka 3%. Ko hono fakakātoa ‘oku hā he ngaahi ola ko ‘eni’ ‘oku kei hoko atu pē ke to e fakalalakaka ange ‘a e ngāue ‘a e kau ngāue’ ‘a ia na’e ‘i ai ha toko fa (4) mei he Potungāue’ na’a nau ma’u ‘a e maaka ko e 5% ‘i he ta’u fakapa’anga 2019/20 mo e 2020/21. ‘Oku fakahā mai heni neongo ‘a e ngaahi faingata’a na’e fehangahangai mo e Potungāue’ he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi’ ka na’e kei lava pe ‘a e Potungāue’ ‘o ‘ikuna’i mo a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ngāue ‘a ia ‘oku hā atu pē he ngaahi lava me’a ‘a e taki taha va’a ngāue ‘o e Potungāue. Kaekehe ko e ngaahi maaka ko eni ki he ta’u fakapa’anga 2021/22 ‘oku te’eki ke fakapaasi mo ma’u ‘a e ola koia’ mei he PSC.

TOKOLAHI ‘A E KAU NGAUE MO E MAAKA ‘O ‘ENAU FAKAHOKO NGAUE ‘I HE TA’U FAKAPA’ANGA 2019/20 KI HE 2021/22

1.1.3 FEHIKITAKI ‘A E KAU NGĀUE’

‘I hono fakafehoanaki ki he ta’u ‘e tolu kuo ‘osi’, ko e ta’u fakapa’anga 2021/22 na’e lahi taha ai e hiki hake ‘a e kau ngāue lolotonga’ ki he ngaahi lakanga ‘oku toe ma’olunga ange’, ‘a ia na’e lava ‘a e hiki ko ‘eni mei hono to’o e fakangatangata ki hono fakangaue’i ‘a e ngaahi lakanga’ kae pehē foki ki he fengāue’aki vaofi ‘a e kau ngaue ‘i he va’a tokangaekina ‘o e kau ngāue ‘o e Potungāue mo e ‘Ofisi ‘o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga’ pea mo Fale Pa’anga foki.

Kau Ngāue Fo’ou

	Tokotaha Ma’u Lakanga	Lakanga	Tu’unga Vahenga	‘Aho na’e kamata ai
1	Mrs. Lisa Fisilau	Inspectorate Officer	M	16 Novema, 2021
2	Mrs. Mele Tatafu	Assistant Inspectorate Officer	P	8 Ma’asi, 2022
3	Ms. Kathleen Walters	Policy Analyst	K	22 Ma’asi, 2022

4	Ms. Milika Sinamoni	Consumer Awareness & Edu Officer	L	12 'Epeleli, 2022
5	Ms. Mafi Finau	Assistant Registrar	L	12 'Epeleli, 2022

Kau Ngāue na'e hiki ki he lakanga Ma'olunga Ange'

	Tokotaha Ma'u Lakanga	Lakanga	Tu'unga Vahenga	'Aho na'e kamata ai
1	Mrs. 'Anaseini Tautuiaki	Senior Accounting Officer	L	10 th Sepitema, 2021
2	Mrs. 'Aloisia Lemoto	Sub Price Control Officer	M	12 th 'Okatopa, 2021
3	Mrs. Lavinia Kaufononga	Assistant Accountant	M	27 th 'Okatopa, 2021
4	Mr. 'Ofa Puloka	Senior Inspectorate Officer	K	1 st Tisema, 2021
5	Mrs. Velonika Moniati	Assistant Business Development Officer	M	11 th Sanuali, 2022
6	Mrs. Esterlina 'Alipate	Principal Trade Officer	I	22 nd Ma'asi, 2022
7	Ms. 'Ana Mahe	Senior Business Development Officer	J	6 th 'Epeleli, 2022
8	Mr. Tu'ifonualava 'One'one	Assistant Ground Safety Officer	O	26 th 'Epeleli, 2022
9	Mrs. Katokakala Langi	Administrative Support Officer	M	26 th 'Epeleli, 2022
10	Ms. Fofongaola 'Anisi	Senior Policy Analyst	J	24 th Me, 2022
11	Ms. 'Ilaisaane Mila	Senior Price Control Officer	J	31 st Me, 2022
12	Mr. Mohulamu Lolomana'ia	Senior Business Development Officer	J	14 th Sune, 2022
13	Mrs. Tofa Finau	Assistant Accountant	M	27 th Sune, 2022
14	Mrs. Sisilia Tuai	Assistant Inspectorate Officer	M	27 th Sune, 2022

Fehikitaki 'i he Pule'anga

	Tokotaha Ma'u lakanga/lakanga	Potungāue 'oku hiki kiai	Tu'unga Vāhenga	'Aho na'e kamata ai
1	Ms. Mele Tovi, Inspector of Weights & Measures	Ministry of Finance	L	1 st 'Epeleli, 2022
2	Mr. Setefano Fifita, Administrative Support Officer		M	
3	Mr. Kitiosi Tupou, Assistant Ground Safety Officer		O	

Fakafisi mei he Ngāue Fakapule’anga

	Tokotaha ma’u lakanga	Lakanga	Tu’unga Vāhenga	‘Aho na’e kamata ai
1	Ms. Mele Fonua	Consumer Awareness & Education Officer	L	25 th Ma’asi, 2022
2	Ms. Edwina Tangitau	Senior Price Control Officer	J	10 th Me, 2022

Ma’u Vahenga Mālōlō mei he Pule’anga

	Tokotaha ma’u lakanga	Lakanga	Tu’unga Vāhenga	‘Aho na’e kamata ai
1	Mr. ‘Aminiasi Hoa	Plumber / Carpenter	M	17 th ‘Aokosi, 2021

Fakangata ‘ene ngaue faka-pule’anga ‘i he ‘uhinga faka-falemahaki

	Tokotaha ma’u lakanga	Lakanga	Tu’unga Vāhenga	‘Aho na’e kamata ai
1	Mrs. ‘Ana Fetu’u’aho	Research & Statistical Assistant	M	3 rd Sune, 2022

1.1.4 FAKALAKALAKA ‘A E KAU NGĀUE MO E AKO NGĀUE’

Koe’uhi’ ko e mahaki fakamamani lahi KOVITI 19, na’e ‘ikai ai ke lava ha ngaahi polokalama ako ‘a e kau ngāue’ ki tu’apule’anga. Kaekehe, na’e kei lava pe ke fakahoko ha ngaahi ako fakafou ‘i he ‘initaneti’ kae pehē ki he ngaahi ako faka-lotofonua’ ‘o fakataumu’a ke fakalahi mo fakataukei’i ai pe ‘a e tu’unga ‘ilo ‘a e kau ngāue’.

Na’e fakahoko ha ako ‘i he tu’unga faka-‘ulungaanga ‘i Sepitema 2021 ki he kotoa ‘o e kau ngāue ‘i Nuku’alofa pea mo e ngaahi ‘ofisi ‘i he ngaahi ‘Otu Motu’. ‘I ‘Okatopa, 2021 na’e malava e ngaahi ako Fakataki Ngāue uike ‘e ono (6), ‘o kau ki ai ‘a e Pule Ngāue mo e kau taki ‘o e ngaahi va’a. Koe kaveinga ‘o e ako ni ko e “ngaahi lao mahu’inga ‘e 15 ‘o e tupulaki” na’e tataki ‘e he Kulupu Tapuaki Mei Langi. ‘Ikai ngata ai, na’e fakahoko mo ha ako ‘aho ‘e ua (2) ‘a e kau ngāue ‘a Tongatapu ki he ‘Uluaki Tokoni ki ha faingata’a ‘e hoko, na’e fakahoko ‘i Novema 2021.

1.1.5 FAKAHOKO NGĀUE FAKASOSIALE

‘Ofisi fo’ou ‘I Vava’u

Ko e Va’a ‘a e Potungāue’ ‘i Vava’u’ na’e lava ‘enau hiki mei he Pangike Fakalalaka ki ha ‘ofisi fo’ou ‘i he Fungalelea Business Complex ‘a ia na’e huufi mo tapuaki’i ‘e he’ene ‘Afio’ ‘i he ‘aho 28 Siulai 2021. Na’e kau ‘a e ‘ofisi ‘o e Potungāue’ ‘i he ngaahi ‘ofisi na’e maau hono fakanaunau kakato pea kamata fakahoko fatongia ki he kakai ‘i he ‘aho hono hoko’ pe hili ‘a e huufi’.

Polokalama mo’ui lelei ma’a e kau ngāue’

‘Oku fakamahu’inga’i ‘e he Potungāue’ ‘a e tu’unga mo’ui lelei ‘o e tokotaha ngāue’ pea ‘i he’ene pehē, ‘oku hokohoko atu hono faka’ai’ai ‘a e ngaahi polokalama ke pouaki ai pē ‘a e mo’ui lelei’. Hili ‘a e ngaahi fakatamaki na’e hoko ki he fonua’ ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u 2022, na’e fakakaukau ai ‘a e tafa’aki tokangaekina ‘o e kau ngāue’ ke fokotu’u ha polokalama ke faka’ai’ai ‘a e tu’unga mo’ui lelei ‘a e kau ngāue’ ke fakapapau’i ‘oku fakafoki lelei e kau ngāue’ ki ha ‘ātakai ‘oku mo’ui lelei hili ‘a e taimi na’e loka ai e fonua’. Na’e lava fakahoko ‘a e polokalama fakamalohisino ‘e ua ‘oku fakahoko faka-uike ki he kotoa ‘o e kau ngāue’ hili ‘a e houa ngāue’ ‘o e ‘aho’. Na’e lava ke foaki mo e pale pa’anga faka-māhina ki he holo lahi taha ‘i he fua mamafa pea mo e sivi mo’ui lelei na’e fakahoko mei’ he Potungāue Mo’ui’.

Huhu malu’i COVID 19 mo e ngaahi keisi na’e fakapapau’i ‘oku COVID 19

‘I he a’u mai ki Sune 2022, na’e peseti haohoa ‘e 100% ‘a e kakato ‘a e huhu malu’i hono ua (second dose) ‘i he KOVITI 19 ‘a e kau ngāue’. Na’e fakahoko ‘e he Potungāue’ ‘a ‘enau pou pou kakato ki he Pule’anga’ ke fakapapau’i ‘a e malu ‘a e kakai mo e fonua’ mei he mahaki mafola lahia fakamamani lahi ‘o e KOVITI 19. Neongo ia, ko e peseti ‘e 35% ‘o e kau ngāue’ na’a nau kei fetu’utaki mo e vailasi pea fakapapau’i ‘oku nau ma’u ‘a e KOVITI 19 lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga.

1.2 LIPOOTI FAKAPA'ANGA FAKALŪKUFUA

1.2.1 FAKAMATALA 'O E NGAHI FATONGIA'

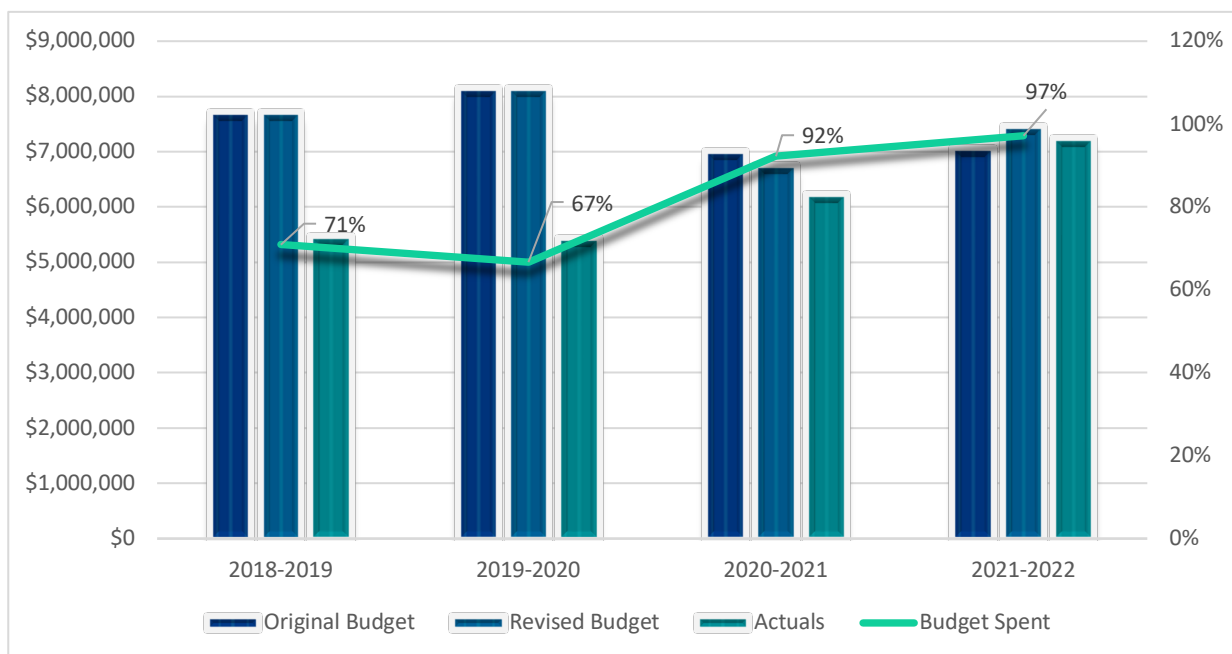
Na'e malava hono leva'i lelei 'a e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'a e Potungāue' 'i he tatakī lelei 'a e Pule Ngāue', Taki Ngāue ki he Va'a Tatakī mo Tokangaekina e fakahoko ngāue kae pehē ki he tafa'aki Pa'anga'. Na'e hokohoko atu ai pē 'a e fengāue'aki vāofi 'a e kau ngāue 'a e tafa'aki Pa'anga 'a e Potungāue' pea mo e Potungāue Pa'anga' ki hono fakapapau'i 'oku muimui totonu 'a e ngaahi founga ngāue' mo e ngaahi tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga 2020, Ngaahi Fakahinohino Fakapa'anga 2020 pea mo e Tu'utu'uni ki he Fakatau 2020. Ko e Potungāue Pa'anga' 'oku' ne 'omai 'a e ngaahi aofangatuku 'o e fakamatala ki he pa'anga kuo tānaki mai mo e ngaahi pa'anga kuo fakamoleki atu; pea 'oku tauhi foki ia ki hono 'ātita'i fakata'u' ka neongo ia', koe fakamatala pa'anga 'eni 'a e Potungāue' 'oku 'oatu heni:

Ngaahi me'a Mahu'inga

- Teuteu'i e fakamatala fakapa'anga fekau'aki mo e ngaahi tali totongi mo e ngaahi mo'ua ke totongi.
- Fakama'opo'opo ngaahi koloa naunau na'e lesisita.
- Teuteu'i e ngaahi 'esitimetri fakaaangaanga mo e mo e ngaahi fiema'u 'a e Potungāue Pa'anga ki he Patiseti oku amanaki ke ne ngāue'i.

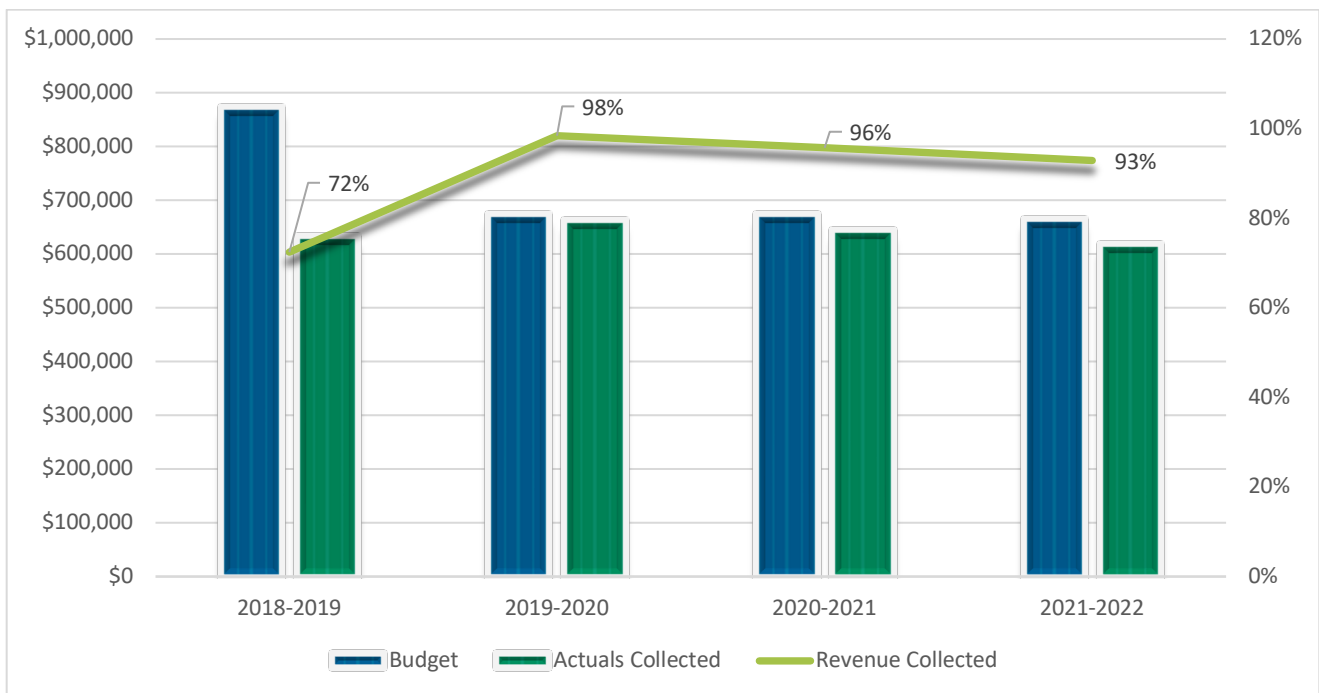
1.2.2 FAKALUKUFUA 'O E PATISETI NA'E NGĀUE'AKI'

‘I he ta’u fakapa’anga ‘e 3 kuo hili’, ko e patiseti lahi taha ‘eni kuo ngaue’i ‘e he Potungāue’ ‘a ia ko ha peseti ‘e 97% ‘o ‘ene Patiseti \$7.2m. Ko e peseti lahi ko ‘eni kuo ngaue’aki ‘i he patiseti’ ni, na’e kaunga lahi ki ai ‘a e ngaahi fakatamaki fakatu’upakē ‘o e mo’ungaafi HTHH pea mo e tū’uta ‘a e mahaki fakamamanilahi KOVITI 19.

Na’e fakahoko fakavave leva ‘e he Potungāue’ ‘a hono fēngā’unu’aki ‘a ‘ene ngaahi ngāue mahu’inga’, ‘o vahe’i ai ‘a e konga lahi ‘o e Pa’anga Tokoni Fakalalakaka ki he Komuiniti’ ke ne tokonia ‘a e fa’ahinga ko ia na’e uesia he hake ‘a e Peaukula’ (tsunami). ‘Ikai ko ia pē, na’e ‘oatu mo e ngaahi tokoni ‘o fakafou ‘i he Polokalama Tokoni Totongi Uta’ ke ne fakaivia ‘a e kau uta me’akai ki muli’ ‘i he hiki hake ‘a e totongi uta me’akai’ makatu’unga ‘i he ngaahi fakangatangata mo e fakataputapui ‘i he ngaahi taulanga kehekehe koe’uhi’ ko e mahaki fakamamani lahi’.

‘Alunga angamaheni ‘i he pa’anga hū mai ‘a e Pule’anga

Na’e ‘i ai ‘a e fe’amokaki ‘i he pa’anga hū mai’ fakahoa ki he ta’u fakapa’anga 2020-21 ka na’e mahino pe koe ngaahi pole ia te tau fehangaangai mo ia’. Na’e tokangaekina mo e ngaahi pisinisi’ ‘o ‘oange honau faingamālie ke fakafo’ou ‘enau laiseni’ ta’e totongi. Ko e konga ia ‘o e pou pou ‘a e Potungāue’ hili ‘a e puna ‘a e mo’unga ahi Hunga Tonga Hunga Ha’apai pea mo e uesia tamaki ‘o e KOVITI 19. Kapau na’e ‘ikai ke to e fai ‘e he Pule’anga’ ‘a e tokoni ko ‘eni ki hono fakafo’ou ‘o e ngaahi laiseni pisinisi’ ni, na’e mei toe kovi ange ‘a e pa’anga hū mai ‘a e Potungāue’.

1.2.3 NGAHI PATISETI FEHŪ’AKI

Ko e kotoa ‘o e ngaahi patiseti na’e fehū’aki’, na’e fakahoko pe ia ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2020 pea moe ngaahi fakahinohino kuo tuku mai mei he Potungāue Pa’anga’. Pea ke fakatokanga’i, ko e ngaahi pa’anga na’e fehū’aki ki he Fakafa’ahinga 13xx (Ngaahi Monomono mo e Fakalele ‘o e ngāue’) kau ai mo e Fakafa’ahinga 14xx (Fakatau ‘o e

ngaahi koloa moe totongi (o e ngaahi ngāue) na'e poupu'i ia 'e he Potungāue Pa'anga' pea tali ia 'e he Kapineti'.

#	Fakafa'ahinga	Fuofua Patiseti	Pa'anga talifaki	Patiseti fakalelei'i	Fakamole fakamuimitaha	Toenga Palanisi
10xx	Kau Ngaue tu'uma'u	\$2,783,100	\$0	\$2,478,431	\$2,472,089	\$6,341
11xx	Kau Ngaue Lau'aho	\$365,800	\$0	\$134,237	\$120,995	\$13,242
12xx	Ngaahi folau mo e ngaahi fetu'utaki	\$611,900	-\$70,800	\$488,469	\$431,001	\$57,468
13xx	Monomono & Ngāue	\$304,800	\$195,000	\$1,274,518	\$1,249,338	\$25,180
14xx	Fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue 'oku fakahoko	\$2,436,400	\$319,000	\$2,637,598	\$2,533,905	\$103,693
15xx	Ngaahi Tokoni & Pa'anga Fehu'aki	\$178,000	\$0	\$98,290	\$96,290	\$2,000
20xx	Fakamole Ngaahi Koloa Naunau ke Tauhi mo Ngāue'aki	\$368,800	-\$43,200	\$337,256	\$335,796	\$1,460
	Faka-katoa	\$7,048,800	\$400,000	\$7,448,800	\$7,239,415	\$209,385

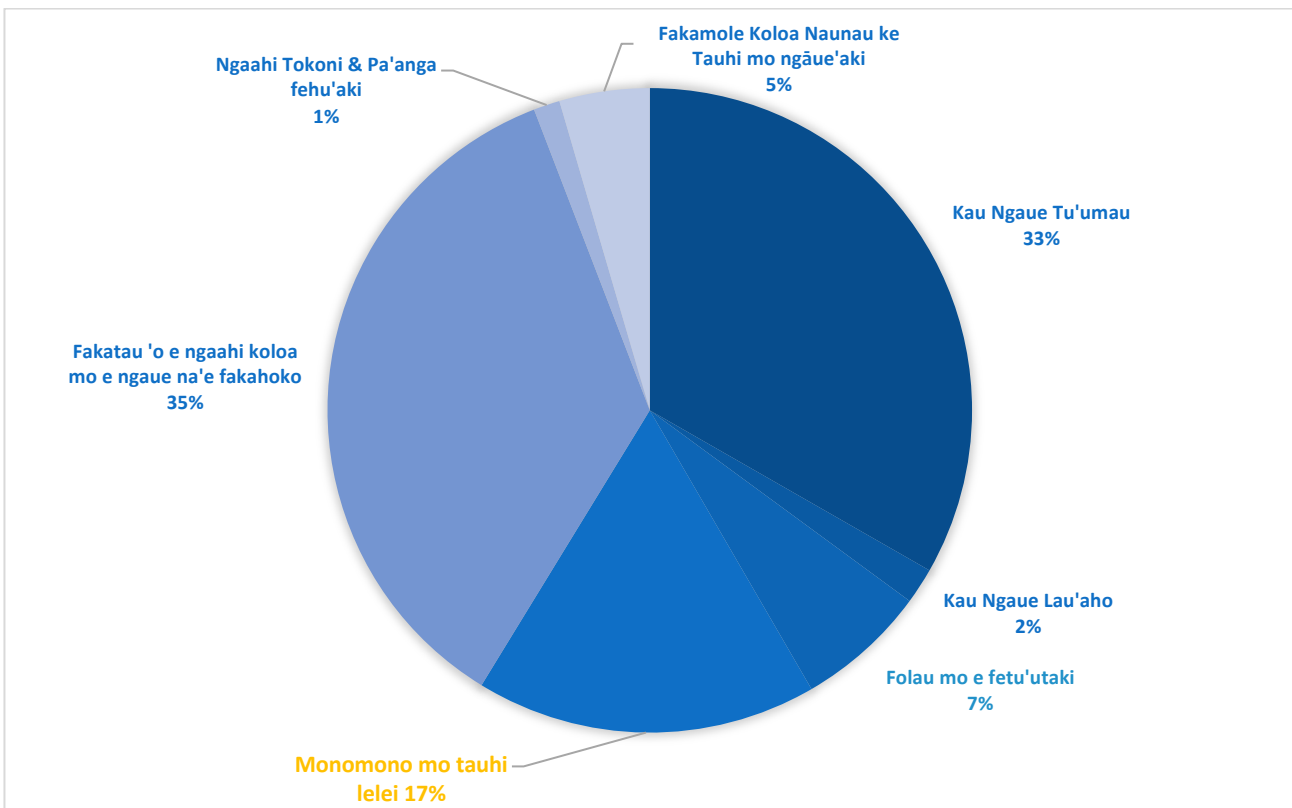
Patiseti 'i he vahevahe Faka-tafa'aki

<i>Ngaahi Va'a</i>	Patiseti Totonu 2021/22	Pa'anga Tokoni Fakaivia ki he Ngaahi Uesia Fakaenatula (Puna Moungaafi /Koviti 19)	Fakalelei Patiseti 2021/22	Fakamatala fakalukufa 'o a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2022
<i>Polokalama Tataki mo Tokangaekina 'o e ngaue</i>	\$2,438,200	-\$60,800	\$2,599,695	\$2,592,047
<i>Polokalama Fefakatau'aki</i>	\$620,000	-\$10,500	\$468,342	\$453,390
<i>Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni muli</i>	\$494,700	\$227,000	\$732,610	\$655,310

Polokalama tokoni ki he e ngaahi pisinisi	\$1,402,500	\$342,000	\$1,770,423	\$1,678,613
Lesisita Pisinisi & Koloa Faka'atamai	\$952,600	-\$31,700	\$809,901	\$807,328
Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei	\$782,100	-\$44,000	\$740,926	\$737,991
Polokalama Ngāue 'a e Kakai	\$358,700	-\$22,000	\$326,903	\$314,735
FAKAKATOA	\$7,048,800	\$400,000	\$7,448,800	\$7,239,415

Ngaahi fakamole 'i hono faka-fa'ahinga

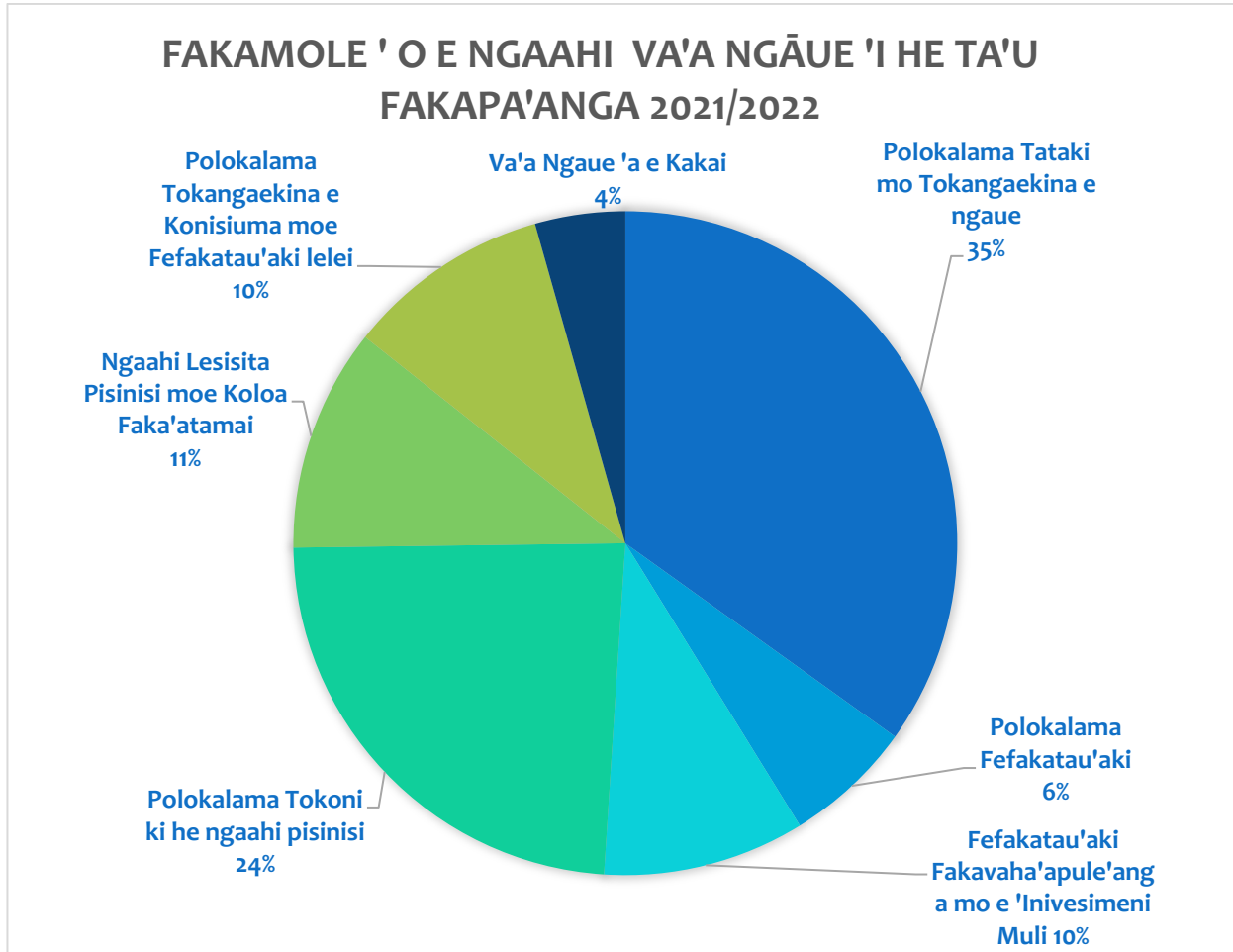
Ko e kalafi 'i 'olunga' 'oku'ne fakahaa'i 'a e vahevahe 'o e ngaahi fakamole fakalūkufua fakafa'ahinga ne fakahoko 'e he takitaha Polokalama 'e 7 'a e Potungāue'.

Ko e fakamole fakafa'ahinga (Categories Expenditure) lalahi 'eni e 3 na'e lahi taha ki ai 'a e fakamole', 'oku tepile'i atu 'i lalo.

Peseti (%)	Fakamole faka-fa'ahinga	Ngaahi makatu'unga hono ngaue'aki
35% (\$2.5m)	Fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue na'e fakahoko	Polokalama fakalalakaka ki he Komiuniti (\$1.1m), Aleapau Ngaue (\$274k)

33% (\$2.4m)	Kau Ngaue tu'uma'u	Patiseti 'a e Potungae 'oku 45% Vahenga mo e 55% ki hono fakalele e ngaue
17% (\$1.2m)	Tauhi mo monomono	Totongi feleti (\$588k), Monomono 'o e ngaahi Nofo'anga (\$482k)

Fakamole 'o e Va'a Ngāue Takitaha

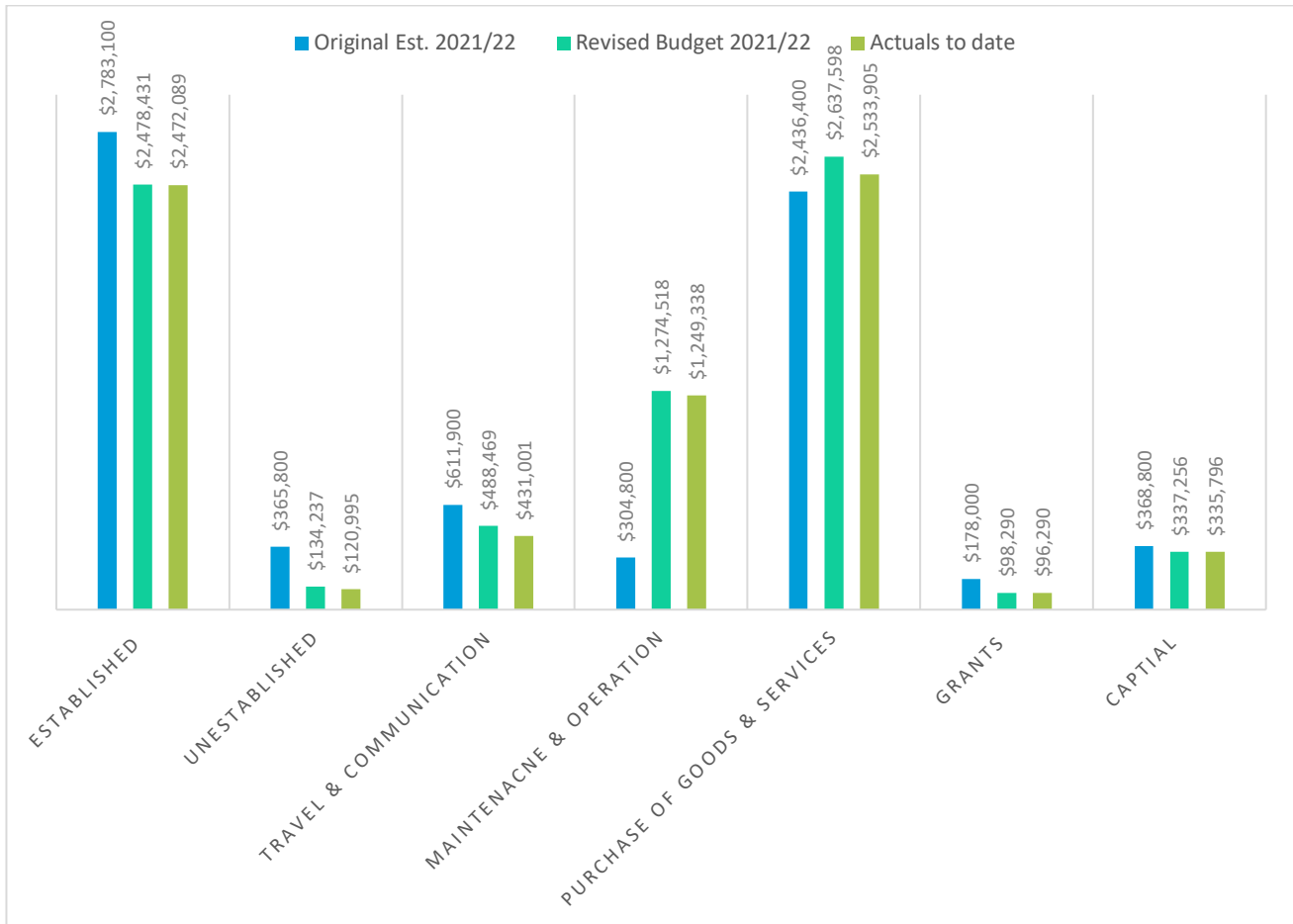
Ko e kalafi 'i 'olunga' 'oku' ne fakahaa'i ai 'a e vahevahe 'a e ngaahi fakamole Faka-Polokalama 'e 7 'a e Potungāue'. Ko e Va'a Ngāue (Division) tu'ukimu'a eni 'e 3 na'e lahi taha ai 'a e fakamole', 'oku tepile'i atu 'i lalo';

Peseti (%)	Fakamole faka-fa'ahinga	Ngaahi founga hono fakauli'i mai
35% (\$2.5m)	Polokalama Tataki mo Tokangaekina 'o e ngaue	Tokolahi 'o e kau ngaue (\$641k) & Monomono 'o e 'Ofisi
24% (\$1.6m)	Polokalama Tokoni ki he ngaahi pisinisi	Ngaahi pa'anga tokoni ki he komiuniti (\$1.1m)
11% (\$807k)	Lesisita Pisinisi mo e Koloa Faka'atamai	Vahenga (\$400k) & Aleapau Ngaue (\$151k)

Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika – Fakamatala Pa’anga hū mai mo e Ngaahi Fakamole ki he faka’osinga ‘o e ta’u’, 30 Sune, 2022

	2020-2021 (\$)	2021-2022 (\$)
TAKETI ‘O E PA’ANGA HŪ MAI	\$672,000	\$664,000
Lesisita ki he ngaahi koloa fakapisinisi	\$160,779	\$164,590
Laiseni Pisinisi	\$279,895	\$291,751
Lesisita Kautaha	\$152,366	\$112,543
Pule Fe’unga/Fua mamafa ‘o e koloa	\$39,423	\$30,193
Laiseni ‘o e ‘Inivesimeni Muli	\$9,285	\$17,855
Fakatau atu ‘o e ngaahi koloa	-	-
Fakakatoa ‘o e Pa’anga Tanaki	\$641,784	\$616,931
% ‘o e Pa’anga Tanaki	95%	93%
Fakakatoa ‘o e patiseti lolotonga	6,992,300	7,448,800
NGAAHI FAKAMOLE		
Kau Ngāue Tu’uma’u	2,430,425	2,478,431
Kau Ngāue Fakataimi	101,975	134,237
Fetu’utaki mo e Fefononga’aki	312,614	488,469
Ngaahi ngāue Monomono mo fakahoko ngāue	350,183	1,274,518
Fakatau ‘o e ngaahi koloa naunau mo e ngaahi sevesi	2,729,599	2,637,598
Ngaahi Pa’anga tokoni mo e Pa’anga Fehu’aki	12,990	98,290
Fakatau koloa ke Tauhi mo Ngāue’aki	328,346	337,256
Kātoa ‘o e ngaahi fakamole’	6,266,135	7,239,415
Peseti fakalūkufua ‘o e ngaahi fakamole’	93%	97%

1.2.4 PATISETI NA'E FOKOTU'U KE KAMATA'AKI MO HONO FAKAMOLEKI ATU'

Ko e kalafi 'oku hā atu 'i 'olunga' 'oku ne fakaha'a'i 'a e vahevahe faka-fa'ahinga 'o e patiseti 'i he kamata'anga 'o e ta'u Fakapa'anga 2021/22 pea mo e lahi na'e fakamoleki 'i he Fakamole faka-fa'ahinga takitaha. 'Oku fakamo'oni'i heni, ko e fakatau mai 'o e ngaahi koloa naunau (Goods) mo e ngaahi ngāue ke totongi atu' (services) ko e fakamole lahi taha ia 'i he Fakamole Fakafa'ahinga'. Ko ia ai na'e ngāue'aki 'e he Potungāue' 'a e Pa'anga Tokoni' ki he Fakalalaka 'a e Ngaahi Komuniti' ke ne tokonia 'a e ngaahi kolo na'e uesia he hake 'a e Peaukula (Tsunami). Ko e fakamole ki he Vahenga' mo e Monū'ia ki he kau ngāue tu'uma'u' na'e fe'unga mo e \$2.4 miliona. Ko e fakamole Fakafa'ahinga lahi taha ia hono ua. Fakatokanga'i ange ko e mā'olunga ko 'eni 'a e fakamole Fakafa'ahinga 'i he Fakakalelei mo e fakalele ngāue' na'e makatu'unga ia hono tokonia 'a e totongi uta (Freight) ki muli na'e fakahoko ki he ngaahi kautaha (Stakeholders) va fēngāue'aki 'a e Potungāue'.

1.2.5 LĒSISITA 'O E NGAHI KOLOA TAUHI MO NGĀUE'AKI 'E HE POTUNGĀUE'

Ko e fakakātoa 'o e mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi koloa ke Tauhi mo Ngāue'aki 'e he Potungāue' 'oku fe'unga ia mo e \$1,459,961 'o fakahoa ki he \$1,310,872 'i he ta'u fakapa'anga 2020/21. Ko e

faikehekehe' ni ko e pēseti 'e hongofulu (10%) 'o makatu'unga ia mei he holo 'i he mahu'inga 'a e ngaahi koloa fakakomipiuta', ngaahi naunau fale' mo e ngaahi me'a ngāue faka'ofisi kehe pē.

Ko e ngaahi koloa ke Tauhi mo Ngāue'aki 'i ha taimi lōloa kotoa pe 'a e Potungāue' 'oku lēkooti ia 'o fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni ki hono Ngāue'aki 'o e Pa'anga' 2020 (Treasury Instruction 2020). Ko e ngaahi pa'anga 'oku ma'u mo tānaki mei hono fakatau atu 'a e ngaahi naunau ngāue kuo fakata'eaonga'i (Disposal of Fixed Assets) 'oku fakahū ia ki he Pa'anga hū mai Fakalūkufua 'a e Pule'anga (Government General Revenue Fund).

Lesisita 'o e Ngaahi Koloa ke Tauhi mo Ngāue'aki, 30 Sune, 2022	
Fale	\$168,375
Me'alele	\$446,881
Polokalama Fakakomipiuta	-
Naunau Fakakomipiuta	\$168,852
Naunau Fale	\$95,366
Naunau Faka'ōfisi	\$227,017
Naunau mo e Ngaahi me'a kehe	\$204,379
FAKAKĀTOA	<u>\$1,310,872</u>

FAKATAU FAKAPULE'ANGA

Na'e hokohoko atu ai pe 'a e muimui 'a e Potungāue' ki he ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2020 'i he fekau'aki mo e ngaahi fakamole lalahi. 'I he ngaahi kole fakatau 'e fitu (7) na'e fakahū atu ki he Va'a Fakatau Fakapule'anga 'a e Potungāue Pa'anga', ko e fo'i kole fakatau ai 'e nima (5) na'e muimui pau ki he ngaahi lao 'o e Fakatau Fakapule'anga' 'a ia ko ha pēseti ia 'e valugofulu (80%) hono fakakakato 'a e fiema'u 'o e Tu'utu'uni' ni. Ko e ongo polōseki 'e ua (2) na'e ikai ke fēnāpasi mo e Tu'utu'uni ngāue' ni 'a ia ko e Fale ki hono Teuteu 'o e Me'akai ke Uta (Packed House) 'i Lapaha pea mo e ngāue ki hono to'o 'a e 'ato 'Esipesitosi 'i he Ofisi 'a e Potungāue'. Na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi liliu na'e fiema'u koe'uhi' koe tu'unga malu, 'a ia na'e toki 'ohake ia ki mui pea pau ai ke toe liliu 'a e 'uluaki aleapau'. Ko hono fakakātoa', 'oku hokohoko atu 'a e pou pou 'a e Potungāue' ki hono fakahoko totonu 'a e Fakatau Fakapule'anga' 'o tatau pe 'a e ngaahi fakatau lalahi mo e ngaahi fakamole iiki.

Hingoa o e Polōseki	Mahu'inga
Aleapau makehe ma'a e fale peki 'i Lapaha	\$52,460
Falemālōlō Fo'ou	\$60,574
Ngaahi totongi lolo mo e totongi kasa 'i hono siofi fakata'u.	NZD\$24,765
Fakafo'ou fakata'u 'o e ngaahi lēsisita pisinisi 'i he sisitemi faka-ilekitulonika.	NZD\$77,308
To'o 'o e 'ato 'Esipesitosi pea fakafo'ou e 'ato.	\$194,500
Aleapau makehe ki hono to'o e 'ato 'Esipesitosi mo fakafo'ou e 'ato.	\$51,000
Fakatau 'o e misini fokilifi	NZD\$21,150

POLOKALAMA 2: ALEA FEFAKATAU'AKI MO E FA'U TU'UTU'UNI NGAUE

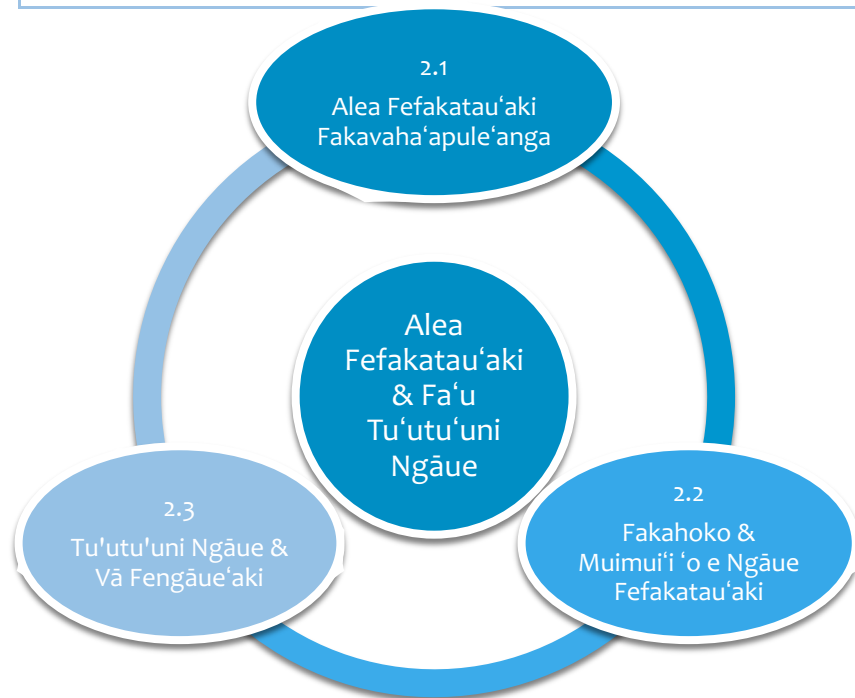

Taumu'a Ola

Vāofiange 'a e tākaua 'a e Pule'anga' mo e sekitoa taautahá ki he tupu faka'ekonōmika' pea leleiange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga'

Ola

Lavame'a pea 'aonga 'a e ngaahi fakahoko fatongiá ngāue'aki 'a e ngaahi naunau 'oku ma'u'

Ko e polokalama Alea Fefakatau'aki & Fa'u Tu'utu'uni 'oku 'i ai 'a e polokalama si'i 'e tolu (3) 'o anga pehe' ni:

2.1 Kumi 'o ha ngaahi faingamālie ki ha māketi ke hū atu ki ai 'a e koloa Tongá pea ke fakalalakaka 'a e tupu 'e ma'u 'e Tonga mei' he fefakatau'aki fakavaha'apule'angá (Alea Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga)

2.2 Fakahoko pea mo muimui'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi aleapau fefakatau'aki (Fakahoko & Muimui'i 'o e Ngāue Fefakatau'aki)

2.3 Fakahoko pea mo tokoni'i 'a e fengāue'aki mo e sekitoa taautaha (Tu'utu'uni Ngāue & Vā Fengāue'aki)

Ngaahi Liliu na'e Fakahoko

- a. 'Ikai to e hoko 'a e Fa'u Tu'utu'uni Ngāue mo e Palaní ko ha va'a. Mavahe 'a e palaní ki he tafa'aki Tokangaekina e Fakahoko Ngāue (CSD) 'o hoko ko e 'iuniti, kae nofo pe 'a e ngāue ki he fa'u tu'utu'uni ngāue mo e vā fengāue'aki 'i he polokalama ko 'ení.

- e. Hoko ‘a e Polokalama 2 ko e Alea Fefakatau‘aki & Fa‘u Tu‘utu‘uni Ngāue. Ko e makatu‘unga eni mei hono hiki mei he polokalama 7 ‘a e ngaahi ngāue fekau‘aki mo e Alea Fefakatau‘aki ‘mo e ngaahi aleapaú. Ko e ngaahi ngāue ko ‘ení na‘e to e vahevahe ‘o kongā ‘e ua, ‘o hoko ‘a e taha ko hono tokanga‘i e ngaahi aleapau ‘, pea taha ko hono muimui‘i ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi polōseki ‘i he malumalu ‘o e aleapau takitaha ‘oku kau ki ai ‘a Tonga‘.

Kasitoma ‘ Lalahi ‘:

Ko e kau tefito‘i kasitoma ‘o e Polokalama Alea Fefatau‘aki mo e Fa‘u Tu‘utu‘uni, kau ki ai kupu fekau‘aki ki loto mo tu‘a:

1. Ngaahi Va‘a ‘o e Potungāue	4. Ngaahi Pisinisi
2. Ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘anga	5. Kau Konisuma
3. Ngaahi Hoa Ngāue Fakalalaka	6. Kau Inivesitōa

NGAAHI LAVAME‘A

2.1 ALEA FEFAKATAU‘AKI FAKAVAHA‘APULE‘ANGA

2.1.1 Fakataha Konifelenisi hono Hongofulu ma Ua (MC12)

Na‘e fakahoko ‘a e Fakataha Konifelenisi hono Hongofulu ma Ua ‘a e kau taki ‘o e ngaahi fonua memipa ‘i he Kautaha Fakamamani Lahi ‘o e Fefakatau‘aki mei he ‘aho 12-15 Sune 2022 pea toe fakaloloa atu ki he ‘aho 17 ‘o Sune, ‘i Geneva Switzerland, hili ia hono tolotoloi mai koe‘uhi ko e Koviti-19. Na‘e fakafofonga‘i e pule‘anga ‘o Tonga ‘e he Potungāue ki he Fefakatau‘aki mo e Langa Fakalalaka

Faka‘ekonomika, ‘e Mrs. Distaquaine Tu‘ihalamaka, ko e pule ngāue ‘o e Potungāue pea mo ha ‘ofisa ma‘olunga pe ‘o e potungāue ko Mrs. Esterlina ‘Alipate.

Na‘e fakamamafa‘i ‘e he Minisitā ‘o e Potungāue ‘i he‘ene fakamatala na‘e lekooti ki he WTO MC12, ‘a e ngaahi tafa‘aki ‘oku mahu‘inga ki Tongá, ‘a ia na‘e kau ai ‘a e tali ‘a e WTO ki he Koviti-19, Ngaahi Alea ki hono fakama‘ama‘a/tokonia mo malu‘i e toutai, fakalahi e polokalama ngāue ma‘a ‘ e ngaahi fonua tu‘u laveangofua ‘, fakalahi ‘a hono ta‘ofi fakataimi e tute fakakasitomu ‘i hono fe‘ave‘aki faka‘ilekitulōnika ‘, ngoue ‘ pea mo hono faka‘atā mei he fakangatangata ki hono uta/hū atu ‘o e Polokalama Fakamamani Lahi ki he Me‘atokoni (World Food Programme) ki hono fakatau koe fakataumu‘a ko ha tokoni pe ‘ofa, pea mo e Liliu ‘o e WTO. ‘I he lea na‘e fakahoko ‘e he pule ngāue ‘o e Potungāue ‘, na‘á ne fakamamafa‘i ai ‘a e tu‘unga ‘oku ‘iai ‘a Tongá ‘i he fakataha ki he ngaahi faingata‘a ku fehanganagai mo e founa fefakatau‘aki fakamamani lahi pea mo e alea ki hono fakama‘ama‘a/tokonia mo malu‘i e toutai ‘.

2.1.2 Ngaahi Hoa Lea Fokotu'u Fo'ou (JSI) mo e Ngaahi Tala 'a e Kau Minisitā (MD)

- i. Hoa Lea Fokotu'u Fo'ou fekau'aki Pisinisi iiki mo e lotoloto
- ii. Tala 'a e Kau Minisitā fekau'aki mo e Liliu ki he Ngaahi Tokoni Pa'anga Fakapule'anga ki he lolo
- iii. Tala 'a e Kau Minisitā fekau'aki mo e Uesia 'o e 'Ātakai mei he Pelesitiki.

2.1.3 Ko e Aleapau 'o e Kautaha Fakamamani Lahi ki he Fefakatau'aki (WTO) ki hono fakafaingofua'i e fefakatau'aki' (TFA) pea mo e 'ilo/mohu founga fo'ou/koloa faka'atamai (TRIPS)

Kuo kamata'i e founga ngāue' ki hono fakakakato 'a hono fakamo'oni'i e WTO TFA pea mo e TRIPS, ka ne tolotoloi mai ia koe'uhí ko ha ngaahi fiema'u ke fakakakato mai mei he Potungāue ki Mulí ke fakakakato 'aki e ngāue ni.

2.1.4 Ko e Ngaahi fatongia/fanongonongo ke fakahā ki he WTO

Ne hokohoko atu pē 'a e fakahoko fatongia 'a e tafa'akí' ni ki hono fakakakato ki he fakamuimuitaha 'o e ngaahi fatongia/fanongonongo ne te'eki ke fakahā ki he WTO 'a ia ne fakahā ai e fanongonongo 'e tahataha (11) 'i he ta'u fakapa 'anga ko 'eni'. 'A ia koe valu (8) ai ko e ngaahi fanongonongo ke fakahā hokohoko/fakataimi pea ko e tolu (3) ai ko e ngaahi fanongonongo ne te'eki ai ke fakahā ka kuo taimi/totonu ke fakahā ia ki he WTO, ka kuo fakakakato e ngāue koia'.

- i. TRIMS Art 6.2
- ii. Aleapau ki hono fakafaingofua'i e fefakatau'aki (TFA) Art 16
- iii. Aleapau ki hono fakafaingofua'i e fefakatau'aki (TFA) Art 1.4, 10.4.3, 10.6.2 and 12.2.2 (4)

Na'e talamonū ai e WTO ki Tonga 'i hono fuofua fakakakato e ngāue ki hono pulusi/fakahā e 'uluaki fanongonongo 'ihe SPS 'aia ne fakakakato ia 'i he ta'u fakapa'anga ko'eni

2.1.5 Kautaha Fakatahataha Fealea'aki 'o e vahefonua Pasifiki (PIFS)

'I he 'aho 6 Sune 2022, na'e fakahoko ai e fakamo'oni 'o e aleapau fengāue'aki 'a e pule'anga 'o Tonga' pea mo e Kautaha Fakatahataha Fealea'aki 'o e vahefonua Pasifiki' (PIFS) ki hono talitali ko ia 'o e SPIRIT 'etivaisa ki he fefakatau 'aki ma'ae ngaahi fonua iiki 'o e Polinisia. Na'e malava 'o fakahoko 'eni 'i he tokoni 'a e European Union (EU) ki hono fakapa'anga e polōseki koia 'a e SPIRIT 'i he malumalu 'o e polokalama tokoni ki he Pasifiki' (PRISE).

Na'e kau atu ha fakafofonga mei he 'Ofisi 'o e 'Ateniseniale', Potungāue Toutai' pea mo e Potungāue Fefakatau'aki' ki ha fakataha ko e teuteu ki he fakataha lahi koia 'o e WTO MC12 ma'a' e kau 'Ofisiale fefakatau'aki mo e toutai' na'e fakahoko 'i he 'aho 12 Epeleli', pea mo e ako/fakataha teuteu 'a e Pasifiki ko e PIFS-WTO-CSSO Pacific Regional Preparatory Workshop ki he WTO MC12 'i he 'aho 25-26 'o Mē.

Na'e tokonia mo fakafaingofua'i 'e he Potungāue 'a e kau atu 'a e ngaahi pisinisi tāutaha mo e kau 'ofisiale fakapule'anga 'e 15 ki he fakataha fekau'aki mo e founa ngāue Fakavahefonua ki hono fakafaingofua'i e fefakatau'aki ma'a e ngaahi fonua Pasifiki 'i he 'aho 19 Mē 2022. Ne to e kau atu foki 'a Tonga ki ha toe fakataha ko e "PIFS Virtual Regional Trade Facilitation Inception Workshop" 'i he 'aho 10-12 Novema 2021.

To e tånaki ki 'olunga, ne fakaafe'i 'e he Potungāue ha ngaahi Potungāue felālave'i mo e ngaahi sekitoa 'ikai fakapule'anga 'e 19 ke nau kau atu ki he fakataha ki hono fakamatala 'e he PIFS 'a e lipooti fakaangaanga ko e: Vakai'i faka'auliliki 'o e ngaahi fokotu'utu'u ki he fefakatau'aki (Comprehensive Review of Trade Arrangement) pea mo e lipooti fakaangaanga ki he: PICTA fakafuofua'i e ngaahi koloa (PICTA Product Specific Mapping Assessment), 14 Epeleli 2022. 'I hono fakakakato e ongo lipooti' ni te ne tokoni lahi ki Tonga tautefito ki hono kumi 'a kinautolu ko ia 'oku nau mahu'inga'ia 'i hono tuifio 'o e fefakatau'aki' pea mo hono sivi'i 'a hono fakaha'i 'o e aleapau ko e PICTA

2.1.6 Aleapau 'a e Pasifiki ki he Ngaahi Vā Fengāue'aki Vāofi Ange (PACER Plus)

Ko e ngaahi polōseki 'eni na'e fakahoko 'i he malumalu 'o e 'aleapau ni:

- i. Fakahū atu e ngaahi fokotu'u ki he faingamālie tokoni fakapa'anga 'o e ngaahi 'ekitiviti fakalotofonua 'i he ta'u fakapa'anga 2022-2023 'o e polokalama ngāue ki he fakalalakala fengāue'aki faka'ekonomika'. Ko ha 'ekitiviti' 'e 16 kuo popou'i 'e he Kōmiti Fakatahataha. Tānaki atu ki ai, ne pou poua mo ha ngaahi 'ekitiviti fakavahe lalahi 'e 15. Fakakātoa ko e 'ekitiviti 'e 31 'e fakahoko fekau'aki mo Tonga.
- ii. Na'e kole 'e Tonga ha PACER Plus kou'otoneita fakafonua pea na'e tali ia 'e he Komiti Fakatahataha. Ko hono fakahoko e lesisita pe kumi 'o e toko taha ni ke fakahoko ia 'e he 'luniti fakahoko ngāue 'a e PACER Plus (PPIU).

- iii. Hokohoko lelei atu pe ‘a e kau atu ‘a Tonga ki he fakataha ‘a e Komiti Fakatahataha moe ngaahi fakataha iiki.
- iv. Sea e Minisitā ‘o e Potungāue ‘i he fakataha ‘a e kau Minisitā ‘o e ngaahi fonua memipa ‘o e PACER Plus ‘i he ta’u 2021, ‘o ne fakamatala ai ‘a e fetu’utaki ‘i he fakataha fealea’aki ‘a e kau Minisitā ‘i he ‘aho 16 Siulai pea ne fakahaa’i ai ‘a e ngaahi palopalema ‘oku fehangaangai mo Tonga’.
- v. Kau atu ‘a Tonga ki he fakataha fakata’u ‘a e Pasifiki ki he fefononga’aki ‘i he ma’u’anga ngāue (PLMAM) ‘i he ‘aho 7-10 Tisema 2021.
- vi. Kuo ‘osi fokotu’u e uepisaiti ‘a Tonga ki he fefakatau’aki’. Ko e uepisaiti ko ‘eni’ ‘oku vakai’i ia mo fakalelei’i ki he fakamuimui taha’ ‘e he Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika mo e Potungāue Tukupau mo e Kasitomu.

2.1.7 Aleapau Fefakatau’aki ma’ae ngaahi fonua ‘o e Pasifiki (PICTA)

‘Oku te’eki ai ke fefakatau’aki ‘a Tonga ‘i he PICTA. ‘Oku fakatatali ‘a e ngāue’ ni kae fakahoko ha ako ki hono mape’i e ngaahi koloa’ pea mo toe vakai’i e ngaahi fokotu’utu’u e aleapau’ ni ‘oku fakafekau’aki ‘e he PIFS.

2.1.8 Aleapau fakataimi moe fonua ‘Iulope (iEPA)

Kuo fakahā ‘e Tonga ki he Komiti fefakatau’aki ‘a e EU moe Pasifiki’ ‘a ‘ene taumu’ā ke fakavave’i ‘a ‘ene tali ui ki he alepau’ ni. ‘Oku fakalalakaka e ngāue’ ni ‘i he tokoni ‘a e ‘etivaisa fefakatau’aki’ ‘o e fonua iiki ‘o e Polinsia kuo fakangāue’i ‘e he PIFS ‘i he malumalu ‘o e polokalama ki hono fakaivia mo tokonia e fonua pasifiki ki he fefakatau’aki fakamamani lahi (SPIRIT). ‘Oku tokanga’i ‘e he ‘etivaisa ki he fefakatau’aki ‘a e ngaahi fonua iiki ‘i he Pasifiki pea ko Tonga ‘oku ne talitali e ‘etivaisā. Na’e fakamo’oni ‘a e aleapau ngāue’ ni ‘e he Potungāue ki he Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika ko e fakafongga’i ‘o Tonga pea mo e PIFS ‘i he ‘aho 6 Sune 2022.

‘Oku to e hoko pe foki ‘a e Potungāue’ ko e sino fetu’utaki ia ki he polokalama ‘o e SPIRIT pea mo tokanga’i e vā fengāue’aki pe ko e fetu’utaki mo e PIFS ‘i hono tataki mo fakahoko e ngaahi ‘ekitiviti ‘i he polokalama ‘o e SPIRIT.

2.1.9 Alepau hoa ngāue ‘a e OACP-EU/OACP-EU Partnership Agreement (SAMOA AGREEMENT)

Ko e alepau hoa ngāue mo e OACP-EU (OACP-EU Partnership Agreement) kuo mau pea kuo fakataimi tepile'i e fakamo'oni e ngaahi alea' ni ke fakahoko 'i Samoa 'i he faka'osinga 'o e ta'u 2022 pe ko e kamata'anga 'o e ta'u 2023. 'Oku fetongi 'e he alepau' ni 'a e Alepau koia 'oku 'iloa ko e Post Cotonou pea 'e 'iloa ia ko e Alepau 'a Samoa (Samoa Agreement). 'E fengāue'aki vāofi e Potungāue' mo e ngaahi Potungāue mo e ngaahi sekitoa taautaha felālave'i hono fakapapau'i 'e faka'atā 'a Tonga ke fakamo'oni ki he alepau' ni 'i he taimi ko ia ke fakahoko ai e fakamo'oni'.

2.1.10 Ngaahi Fakataha Faka'ofisiale Ma'olunga

Na'e kau atu 'a e Potungāue' ni ki he ngaahi fakataha faka'ofisiale ma'olunga ko 'eni:

- i. Pacific ACP Trade Ministers Meeting (PACPTMM), 15 Siulai 2021 ('initaneti)
- ii. Forum Trade Ministers Meeting (FTMM) and Joint Forum Trade and Economic Ministers Meeting (FTEMM), 16 Siulai 2021 ('initaneti)
- iii. APIBC – FFA – PTI Fisheries Webinar, 26 'Okatopa 2021 ('initaneti)
- iv. Virtual Pacific ACP WTO Trade Ministers Meeting, 2 Sune 2022
- v. Pacific ACP WTO Trade Ministers Briefing for WTO MC12 ,11 Sune 2022, Geneva - Switzerland,
- vi. Twelfth World Trade Organization Ministerial Conference 12-15 Sune 2022, Geneva - Switzerland
- vii. Commonwealth Head of Governments Meeting (CHOGM) 21-22 Sune 2022, Kigali - Rwanda

2.2 FAKAHOKO MO HONO MUIMUI'I 'O E NGĀUE FEFAKATAU'AKI

2.2.1 Tu'utu'uni Ngāue ki he Fefakatau`aki 'a Tonga'

Ko e taha 'o e fatongia muimui'i 'o e va'a ngāue' ni ko hono vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai hono fakahoko 'o e palani ngāue 'i he Tu'utu'uni Ngaue ki he Fefakatau`aki 'a Tonga'. 'Oku kau ki heni 'a e fetalanoa`aki mo e ngaahi sino ngaue 'oku nau taki 'i he ngāue takitaha 'i he palani'. 'Oku fakataumu`a 'a e ola 'o e ngāue' ni ke ne tokonia 'a e Potungāue' ke 'ilo ki he ngaahi matavaivai mo e ngaahi fiema'u tefito, kae tautautefito ki he fetalanoa`aki mo e ngaahi hoa ngāue fakalalaka ki he ngaahi fiema'u tokoni fakatekinikale 'a Tonga'.

2.2.2 Polokalama Tokoni 3 ki he Fakaakeake ‘a e Ngaahi Pisinisi mei he KOVITI-19

Na'e fakakakato 'e he Potungāue 'a e lipooti faka'osi ki he Polokalama Tokoni 3 ki he Fakaakeake 'a e Ngaahi Pisinisi mei he COVID-19 pea na'e tali ia 'e he Kapineti 'i 'Okatopa 2021. Na'e fe'unga kotoa 'a e tokoni fakapa'anga 'i he polokalama 'ni mo e \$8,620,800, 'o tokonia ai 'a e ngaahi pisinisi 'e 295, kau ngāue 'e 402 pea mo e pisinisi iiki te'eki lēsisita 'e 6,381. Ko e ngaahi polokalama COVID makehe na'e tokangaekina ia 'e he Va'a Ngāue pe Polokalama Tokoni ki he Pisinisi pea mo e Polokalama 'Inivesimeni moe Tu'uaki 'o e Ngaahi Koloa Hu Atu ki Tu'apule'anga. Na'e fakapa'anga 'a e polokalama 'ni mei 'he patiseti pē 'a e Potungāue ', Potungāue Pa'anga 'pea mo e Pule'anga 'Aositelelia ' (Va'a Ngaue ki Muli pea mo e Fefakatau'aki). Ko e fakakātoa 'o e tokoni ki he COVID-19 (tokoni fakapa'anga mo e ngaahi polokalama kehe na'e fakahoko 'e he Potungāue '), na'e fe'unga ia mo e \$10,325,639.

Polokalama Tokoni 3 ki he Fakaakeake 'a e Ngaahi Pisinisi mei he COVID-19.

Polokalama Tokoni ki he Fakaakeake 'a e Pisinisi 3	Patiseti ne tali (TOP\$)	Pa'anga na'e totongi atu (TOP)	Faikehekehe (TOP)
Hokohoko atu 'o e Polokalama Tokoni 1 & 2			
Tokoni ki he mole 'a e pisinisi (295)	\$3,500,000	\$5,013,300*	-\$1,513,300
Tokoni ki he Vahenga (402)	\$1,500,000	\$402,000	\$1,098,000
Tokoni ki he pisinisi iiki te'eki lesisita (6,381)	\$500,000	\$3,205,500	-\$2,705,500
Ngaahi Ngaue Fo'ou			
Va Fengaue'aki mo e Pisinisi	\$200,000	\$248,358	-\$48,358
Tokonia 'o e Pisinisi Fa'u Koloa	\$1,000,000	\$192,400	-\$184,281
Tokonia 'o e Pisinisi Hu Atu 'a e Koloa		\$547,381	
Sosaieti Fetokoni'aki		\$444,500	
Fakahoko 'o e Tokoni	\$300,000	\$300,000	\$0
FAKAKATOA	\$7,000,000	\$10,353,439	-\$3,353,439

2.2.3 Tokoni Makehe ki he COVID

Ngaahi pisinisi na'e uesia he taulanga Nuku'alofa – Na'e tali he kōmiti ki hono tokangaekina e ngaahi me'a fakavavevave ' (NEMC) ha TOP\$186,577.07 ke tokoni ki he ngaahi pisinisi na'e uesia he taulanga Nuku'alofa 'a ia na'e fakahū atu e kole tokoni ko eni ' fakafou he Potungāue '.

2.2.4 Polokalama Ngaue E-commerce

Na'e kau atu 'a e Potungāue ' ki he ako na'e fakahoko pe 'i he 'initaneti ki hono vakai' 'o e Palani 'a e Pasifiki ki he E-Commerce 2021-2026 'i he 'aho 21-23 Siulai,2021. Kuo fakafatongia 'aki 'a e Sekelitaki ki he Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki ke fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e Palani 'a e Pasifiki ki he E-Commerce ki he ngaahi fonua memipa ai ' 'o kau ki ai 'a Tonga.

Na'e fakakakato foki 'e he Va'a Ngāue' ni ha ako fakafeitu'u ki he Ngaahi Lao mo e Tu'utu'uni 'o e E-Commerce 'i he 'aho 28 'o Ma'asi – 25 'o 'Epeleli, 2022 fakataha mo e kau 'ofisa mei' he AGO, MEIDCEC pea moe MORC. 'E fakahoko ha ki'i ouau t'ānaki tu'unga 'e he 'Ofisi Sekelitali ki he Ngaahi Fonua 'i he Pasifiki 'i 'Aokosi 2022.

Ko e lavame'a mahu'inga taha 'i he 'elia' ni ko hono tali 'e he Kapineti 'i he 'aho 18 'o Fepueli 2022 'a e Palani ki he E-Commerce 'a Tonga (TESR). Na'e malava hono fakahoko 'a e ngāue' ni 'i he tokoni mai 'a e Pule'anga 'Aositelelia (DFAT) 'a ia na'a nau fakangāue'i 'a e Kautaha TradeWorthy ke fakahoko eni fakataha mo e kau ngāue fakalotofonua.

'Oku t'ānaki atu ki hono fakahoko 'o e TESR 'a e lava ke fa'u 'o e pepa fakalao ki he e-commerce 'i he malumalu pe 'o e polokalama ngāue tatau, pea na'e tali mo ia 'e he Kapineti' 'i he 'aho 6 'o Me, 2022. 'Oku fakahā 'i he pepa' ni 'a e fakamatala ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'i Tonga' ni fekau'aki mo e fefakatau'aki faka'ilekitulonika, malu'i 'a e konisiuma', malu'i 'o e fakamatala fakapulipuli', ngaahi hia 'i hono ngāue'aki 'o e komipiuta mo e ngāue faka'ilekitulonika pehē ki hono malu'i pea mo fekumi ki he ngaahi 'elemeniti tefito 'i he ngaahi 'elia' ni 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga fakavaha'apule'anga.

2.2.5 Fakasi'isi'i 'o e ngaue Fakapepa 'i he Fefakatau'aki

Na'e fengāue'aki 'a e Potungāue mo e Komisoni Faka'ekonomika mo e Fakasosiale 'a e Pule'anga Fakatahataha 'a Mamani ki 'Esia mo e Pasifiki (ESCAP) ke fakahoko hono vakai'i fakalao mo fakatekinikale ke fakasi'isi'i 'a e ngāue fakapepa 'i he fefakatau'aki he kau'ā fonua. Na'e fakahoko ha talanoa fakafonua 'i he 'aho 13 'o 'Aokosi, 2021 ke fakahā atu ki he ngaahi hoa ngāue fekau'aki' 'a e founa 'e fakahoko ai e ngaue' ni pea mo e anga 'ene tokoni ki Tonga ke fakasi'isi'i 'a e ngāue fakapepa 'i he fefakatau'aki'.

2.2.6 Pacific Quality Infrastructure (PQI)

Ko e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika' 'oku fakahoko ki ai 'a e fetu'utaki ki he ngaahi polokalama' ni. Ko e polokalama ngāue' ni 'oku vahevahe ia ki he 'ēlia kehekehe 'a ia ko e Makatu'unga, Me'afua Fakasaenisi, Sivi'i pea mo hono Tu'uaki pe Faka'ai'ai 'o ha Tu'unga 'oku Lelei ki he Koloa'. Kuo fokotu'u ha kau 'ofisa fetu'utaki ki he 'ēlia takitaha pea kuo 'osi fakahoko mo e ngaahi ngāue 'i ai.

Ko e ngāue ki he tu'unga lelei 'o e koloa' (Quality Infrastructure) 'oku kau ia 'i he fiema'u tefito 'i he Palani 'a e Pasifiki ki hono Tokonia 'o Fefakatau'aki 2020-2025 'o makatu'unga 'i he'ene mahu'inga ki hono faka'ai'ai mo fakalalakala 'i ha fefakatau'aki 'oku tu'uloa. Na'e kamata 'a e Polokalama Ngaue PQI 'i 'Okatopa 2020 pea 'oku fakapa'anga ia 'e he Enhanced Integrated Framework (EIF), DFAT pea moe EU pea moe tokoni fakatekinikale mei Siamane 'o fakafou mai 'i he PTB pe koe Ngaue'anga Fakafonua ki he Me'afua Fakasaenisi 'i Siamane.

ʻOku fakataumuʻa ʻa e PQI ke ne fakamalohia mo fakatefito ʻi he fiemaʻu (demand) ʻa e QI pea mo maʻu ʻa e ngaahi sevesi ke ne fakalahi ʻa e feʻauʻauhi ʻi he fefakatauʻaki ʻi he Pasifikiʻ. Pea ko e ngaahi taumuʻa eni naʻe aʻusia hono taumuʻa ola ʻ;

- a. fokotuʻu ʻa e palani fakafeituʻu ki he makatuʻunga, meʻafua fakasaïenisi, vakaiʻi e muimui ki he ngaahi tuʻutuʻuni ngaue pea mo hono fakaʻaiʻai ʻo e tuʻunga lelei ʻa e koloa.
- e. fekumi ki he ngaahi fakafeʻatungia ki he lelei ʻa e tuʻunga ʻo e koloa ʻi he ngaahi sekitoa tefito ki he hu atu ʻo e koloa ʻa ia ʻe fakahoko ʻa e ngaue ki ai ʻi he ngaahi tuʻutuʻuni ʻo e polokalama ngaue ni.

2.3 FAʻU TUʻUTUʻUNI NGĀUE MO E VĀ FENGĀUEʻAKI MO E SEKITOA TAAUTAHA

2.3.1 Savea ki he Sekitoa ʻikai ke Lēsisita

Naʻe fengāueʻaki e Potungāue ʻ pea mo e Pangike Fakalalakaka ʻa ʻEsia (ADB) ke fakahoko ʻa e savea ki he sekitoa ʻikai ke lesisita pea naʻe fakangāueʻi ai ha kautaha fakalotofonua ko e Survey Statistical Solutions Management Tonga (SSSMT) ke nau fakahoko ʻa e saveá. Ko e fuofua savea eni ke fakahoko ʻi Tongá ni. Ko e ngaahi fakamatala ko ʻení te ne tokonia ʻa e Potungāue ʻ mo e Puleʻanga ʻ ke fakapapauʻi ʻa e ngaahi tuʻutuʻuni mo e ngaahi palaniʻoku fakahoko lelei. Naʻe tali ʻe he Kapineti ʻa e lipooti ʻo e savea ʻi he ʻaho 6 ʻo Mē 2022 pea ʻoku maʻu ʻa e lipooti ni ʻi he ūepisaiti ʻa e Potungāue ʻ.

2.3.2 Vā Fengāue'aki mo e TCCI

Na'e fakamoóni 'a e aleapau fengāue'aki pea moe Kautaha Fakatahataha á e Ngaahi Pisinisi (TCCI) 'i he Uike Fefakatau'aki 'aho 24 'o 'Aokosi 2021. Ko e aleapau fengāue'aki ko 'ení 'oku fekau'aki ia mo hono fakapapauí óku kau mai á e sekitoa taau taha í hono tālanga'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Potungāue ' pea mo e Pule'anga '. Kuo mateuteu 'a e Potungāue ' ke tokonii'i fakapa'anga 'a e aleapau fengāue'aki ko 'ení.

Na'e tali 'e he Potungāue ' 'a e pa'anga tokoni 'e \$50,000 ki he TCCI 'a ia ko e peseti 'e 50 (\$25,000) kuo totongi ki he TCCI pea 'e ui leva 'a e fakataha pea mo TCCI ke fai ha sio ki he'enau palani ngāue ' 'o fakatatau ki he aleapau fengāue'aki '. Ko e aleapau ' 'oku fokotu'utu'u ia ke fakahoko 'a e ngaahi fakataha mo e sekitoa taautaha ' kae fokotu'utu'u mo fakahoko 'e he MTED mo e TCCI.

2.3.3 Uike Fefakatau'aki

'I he 'aho 4 'o Sune 2021, na'e tali ai 'e he Kapinetí ke fakahoko 'e he Potungāue 'a e fuofua Uike Fefakatau'aki. Na'e fakahoko 'a e Uike Fefakatau'aki 'i he 'aho 24 – 27 'o 'Aokosi 2021, pea na'e lava lelei mo faka'ofu'ofa. Na'e fokotu'utu'u 'a e Uike Fefakatau'aki ' 'aki 'a e ngaahi taumu'a ko 'eni:

- Ke 'oatu ha makatu'unga ki he ngaahi Potungāue 'oku nau fai fatongia 'i hono fakafaingofua'i 'a e fefakatau'aki ke nau fakatahataha 'o faka'ali'ali ki he kakai mo e ngaahi pisinisi 'a e fa'ahinga sēvei te nau lava 'o ma'u meí he Potungāue takitaha;
- Ke hokohoko mo tupulekina 'a e vā fengāue'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'i he sekitoa 'ekonōmika;
- Ke 'oatu 'a e faingamālie ke fakafaingofua 'a e fakatalanoa 'a e Pule'anga mo e sekitoa tāautaha;
- Ke tokonaki ha ngaahi polokalama ke ne faka'ai'ai 'a e to'utupu ' ke kamata 'enau fakakaukau ki honau kaha'u ' pea mo e 'ekonōmika '.

Ko e kaveinga 'o e Uike Fefakatau'aki 2021 koe "Inivesi 'i he Fakaakeake Faka'ekonōmika 'a Tonga). Ko e kaveinga ko 'ení na'e fa'u ia 'e he Potungāue ' ke ne ma'u 'a e visone 'a e Pule'anga ', ke 'oua 'e ngata pē 'i hono tokoni'i 'a e sekitoa taautaha 'i he'enau fakaakeaké, pea ke vave hono fakapapau'i ke tau'i 'a e Koviti-19 ke fakasi'isi'i 'i he vave taha 'oku ala malava '. Ko e vaveange 'a e makape 'a e 'ekonōmika ', ko e saiangé ' ia. 'I he taimi tatau, ko e fakakaukau ' ke 'oua 'e hoko 'eni ha taimi kehekehe. Kuopau ke fiema'u 'a e ngaahi ngāue ke fakatahataha'i meí ' he ngaahi kupu fekau'aki ' kae malava 'o fakahoko 'a e ngaué ni.

Ko e ngaahi ngāue eni na'e kau 'i he polokalama 'a e Uike Fefakatau'aki:

- Kamata'i 'o e ngaahi ngāue/polokalama fo'ou 'a e Potungāue:
  1. Tohi fakamatala e ngaahi pisinisi Buy Tonga Made
  2. Fakahinohino 'a e vā fengāue'aki 'a e Pisinisi mo e Konisiuma

3. Peesi facebook ‘a e Buy Tonga Made
  4. Uepisaiti Fefakatau’aki ‘a Tonga
  5. Uepisaiti MTED
  6. Polokalama tokoni ki he feleti e ngaahi pisinisi ‘oku nau hūatu ‘enau koloa ki tu’apule’anga
  7. Katoanga Koloa Fakatonga
- Me’a makehe ‘a e Uike Fefakatau’aki MTED koe tafa’aki Laiseni Pisinisi, ko ‘enau fakahoko ngāue ta’etotongi hono laiseni e pisinisi , lesisita kautaha mo e lesisita ‘inivesieni muli
  - Faka’ali’ali ‘a e sekitoa taautaha moe ngaahi Potungāue ‘oku nau ngāue felāve’i mo e fefakatau’aki
  - Fakamo’oni Aleapau Fengāue’aki ‘a e Potungāue mo e:
    1. Kautaha Fakatahataha á e Ngaahi Pisinisi (TCCI)
    2. Mainstream of Rural Development Innovation (MORDI Tonga)
  - ‘A’ahi ‘a e ngaahi ‘api ako
  - Foaki Pale ma’ae ngaahi Pisinisi
    1. Ngaahi kautaha ‘ave koloa ki tu’apule’anga ‘o e ta’u
    2. Ngaahi pisinisi ‘oku muimui ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue moe talitali kakai lelei taha
  - ‘Aho Fefakatau’aki ke fakatau ai ‘e he ngaahi pisinisi ‘enau ngaahi koloá
  - Ngaahi Fe’auhi ‘o e Uike Fefakatau’aki
    1. Fe’auhi Fa’u Vitiō Tu’uaki fekau’aki moe Potungāue
    2. Fe’auhi fa’u Māau
    3. Fe’auhi Hiva
    4. Fe’auhi ‘a e ngaahi palepale

Kuo tali ‘e he Kapineti ‘a e Lipooti mei ‘ he Uike Fefakatau’aki ‘ pea kuo tali ke fakahoko fakata’u ‘a e Uike Fefakatau’aki ‘.

POLOKALAMA 3: FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESI MULI

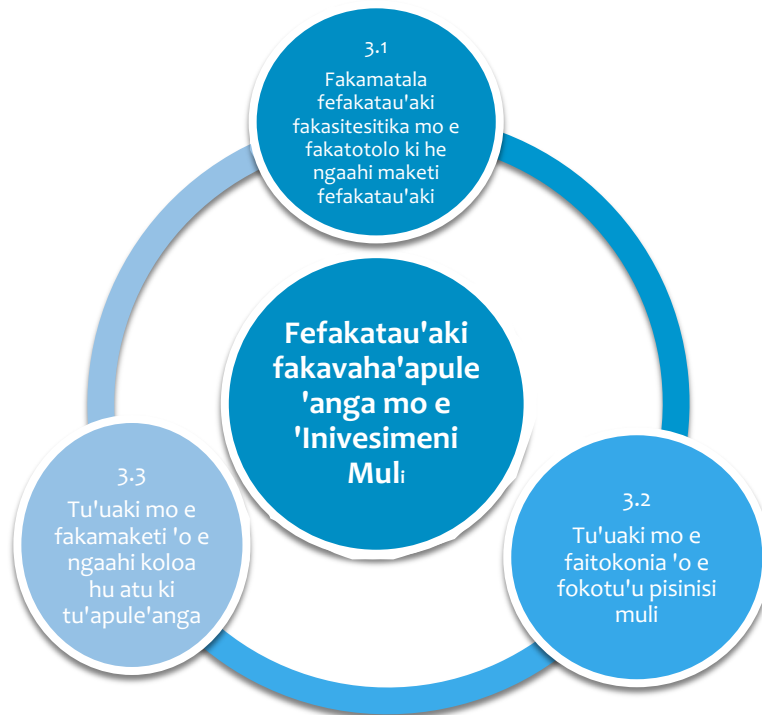

Taumu'a Ola

To e leleiangē mo faingofua ange hono ngāue'aki 'a e Fefakatau'aki ki tu'apule'anga mo e 'Inivesi muli

Ola

Fakatupu e pa'anga hū mai mei ' he kau 'Inivesi muli pea tu'uaki mo faitokonia 'o e fokotu'u pisinisi muli 'i Tonga

Ko e Polokalama Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesi muli ' 'oku kau ai 'a e polokalama si'i 'e tolu (3) ko 'eni:

- 3.1 Fakamatala fefakatau'aki fakasitesitika mo e Fakatotolo ki he Ngaahi Māketi Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga: Fakalahi mo fakafaingofua'i e hū koloa ki tu'apule'anga mo e fakamāketi.
- 3.2 Tu'uaki mo e faitokonia 'o e fokotu'u pisinisi muli: Tokonia mo faka'ai'ai e fokotu'u pisinisi muli.
- 3.3 Tu'uaki mo e Fakamāketi 'o e ngaahi koloa hū atu ki tu'apule'anga: Tokoni ki hono tu'uaki mo fakamāketi 'o e ngaahi koloa hū atu ki tu'apule'anga.

Fakalelei na'e fakahoko

- a. Na'e liliu e hingoa 'o e polokalama ' ni ki he Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e Inivesi muli. Koe'uhi ' ko e fiema'u ke to e tupulaki e tafa'aki ngāue ko eni ' na'e hiki ai e polokalama si'i ' ki he Alea Fakafefakatau'aki ki he Polokalama 2.

- b. Ko e polokalama si'i mei' he Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga na'e hiki mai ia mei' he Va'a Tokoni ki he ngaahi Pisinisi' ki he Va'a Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesi muli'.

Kau Kasitomā tefito:

Ko e kau kasitomā tefito 'a e Polokalama Tu'uaki mo tokonia 'o e fokotu'utu'u pisinisi muli mo e fakamaketi 'o e ngaahi koloa hu atu ki tu'apule'anga, ko e fa'ahinga ia 'oku nau fakahoko 'a e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga 'i he ngaahi koloa pea mo e ngaahi ngāue. 'Oku kau ki ai 'a e:

1. Ngaahi pisinisi iiki 'oku uta koloa ki tu'apule'anga	5. Ngaahi pisinisi mo e kau 'inivesitoa fakalotofonua
2. Ngaahi pisinisi kuo mateuteu ke hu koloa ki tu'apule'anga ka 'oku te'eki ke nau hu koloa ki tu'apule'anga	6. Ngaahi polokalama ngaue fakataimi 'i tu'apule'anga mo e kau ta'ema'u ngaue
3. Ngaahi pisinisi hu koloa mei tu'apule'anga	7. Ngaahi Potungāue 'o e Pule'anga & Kakai 'o e Fonua
4. Kau 'inivesitoa muli	8. Ngaahi polokalama ngaue fakamāmani lahi

NGAAHI LAVAME'A

3.1 FAKAMATALA FEFAKATAU'AKI FAKASITESITIKA MO E FAKATOTOLO KI HE NGAahi MĀKETI FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA:

3.1.1 Polokalama Talatalanoa felave'i mo e Ngaahi Fakamatala Fefakatau'aki

Na'e fakahoko 'e he Potungāue' mo e ngaahi kupu felāve'i' kau ki ai e Potungāue Ngoue', Potungāue Toutai', Sitisitika' mo e Potungāue Tukupu mo e Tanaki Pa'anga' ha fakataha fakakuata mo māhina ke vahevahe 'a e ngaahi fakamatala 'oku nau ma'u' ke fakakakato'aki 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala fefakatau'aki fakasitetistika 'a e Potungāue'. 'Oku mahu'inga foki 'a e ngaahi fakamatala fefakatau'aki fakasitetistika fakamuimui taha' ke fa'u'aki 'o e lipooti fakakuata'. Na'e fakakakato ai 'e he tafa'aki'ni ha ongo lipooti 'e 2 mei' he lipooti 'e 4 na'e totonu ke fakakakato'. Na'e 'ikai lava 'a e lipooti 'e 2 'i he kuata 'e 2 ko `eni kuo'osi' tupu ia mei' he 'ikai kakato mai 'a e ngaahi fakamatala hangatonu (raw data) mei' he ngaahi kupu felāve'i'.

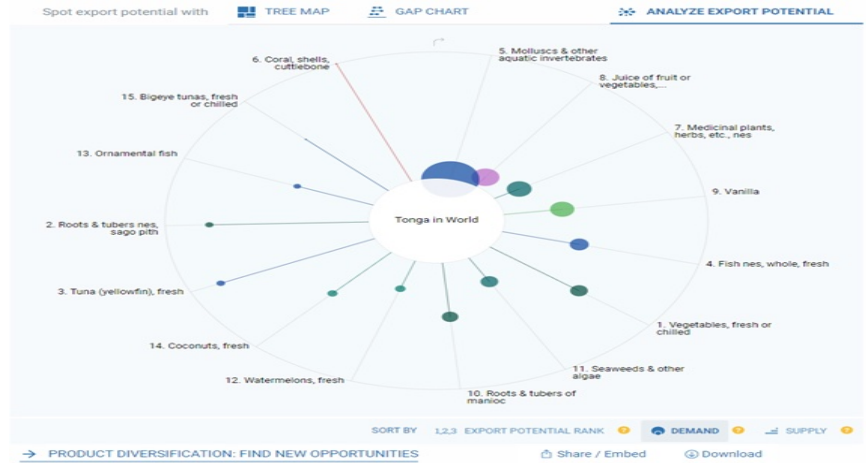
3.1.2 Polokalama faka'ai'ai hono Ngaahi Fakalotofonua 'o e Suka

'I he fengāue'aki 'a e Potungāue' mo e Potungāue Ngoue' ne lava `o fakahoko ha ki'i fakatotolo ki hono faka'ai'ai 'a hono ngaahi e suka fakalotofonua 'i Vava'u' 'i 'Akosi 2021. 'Oku tupu foki 'a e fakakaukau'ni mei'he hoko ko ia 'a e hongehonge suka 'i Tonga'ni, 'i he kongā loto 'o e 2021. Ko ia ai, na'e 'i ai 'a e fiema'u mei he'ene 'Afio', Siaosi Tupou VI ki he 'Eiki Minisitā, Hon. Tatafu Moeaki ke siofiange' pe 'e 'i ai ha faingamālie ke ngaahi fakalotofonua 'a e suka'ke ne fetongi 'a e hū mai ko ia 'o e suka mei tu'apule'anga'. Na'e fakahoko foki ha ki'i 'ahi'ahi `o ngāue'aki 'a e huhu'a mei'he

niu'pea mo e tō. Na'e fakahoko foki 'a e 'ahi'ahi ko 'eni 'i he Potungāue Ngoue 'i Vava'u`o ngāue'aki 'a e founa tu'ufonua angamaheni pe (haka).

Na'e fakapapau'i mei'he ola 'o e 'ahi'ahi na'e fakahoko 'oku 'ikai taau faka'ekonomika ke ngaohi 'a e suka' 'i he founa tu'ufonua angamaheni `i Tonga'ni 'i hono fakafehoanaki mo e suka hū mai mei tu'apule'anga'. Fakatatau ki he fakakaukau ko `eni', 'oku mahu'inga 'a e 'ahi'ahi'ni ki he taimi tokateu ki he ngaahi taimi faingata'a 'o e tātāpuni (lockdown) ko ia ki he KOVITI-19 mei he fanga ki'i tūkui motu'. Na'e fakahū atu foki 'a e lipooti'ni ki he Kapineti' 'i he 'aho 3 'o Sepitema 2021, pea poupu ki ai e Kapineti' mo 'enau fokotu'u ke 'ave 'a e ngaahi fokotu'u mei' he lipooti'ke a'u ki he Fakataha Tokoni 'A 'Ene 'Afio ko e ma'u'anga fakamatala pē. Na'e tu'utu`uni e Fakataha Tokoni 'i he 'aho 4 'o 'Okatopa 2021, ke tali 'a e Lipooti'ni pea'ke fakatokanga'i e ngāue'ni.

3.1.3 Talatalanoa ki ha faingamālie ivi malohi fefakatau'aki 'i he Vā 'o Tonga mo Tuvalu

Na'e kamata'i foki 'e he tafa'aki' ha talatalanoa vāofi 'i he Vā Ngāue `o e Potungāue' mo e Pule'anga Tuvalu pea fakahoko foki mo e faka'ave'aki mo fakafetongi 'a e ngaahi fakamatala fefakatau'aki 'i he vā 'o e ongo fonua', ka 'i he Potungāue' felāve'i pē mo e fefakatau'aki'. Ko e talatalanoa na'e kamata ia 'i he fiema'u ke 'ilo pe 'oku 'i ai ha mālohinga pe faingamālie ke hū atu 'a e ngaahi ngoue foha mei Tonga'ke fakafetongi'aki 'a e hū mai 'a e koloa me'a tahi fo'ou mei Tuvalu. Na'e fakapapau'i `i he talatalanoa mo e alea ko `eni' `e malava `o hu mai e ika fo'ou mei Tuvalu 'oku sai mo ma`ama`a fakatatau ki he ika fo'ou 'i he kalasi tatau `oku lolotonga fakatau atu 'i Tonga'ni. 'Oku hoko foki ko e pole 'a e feliuliuaki 'o e ngaahi halanga vaka fakafeitu'u faka-Pasifiki'ke ne toloi e fefakatau'aki mo e fakafetongi koloa'ni kae `oleva kuo pau mo mahino e ngaahi halanga vaka 'i ha fakaava e ngaahi kau'ā fonua'lolotonga e taimi Koviti 19.

3.1.4 'Ilo makehe Fakamāketi ki he Ngaahi Koloa Mālohinga 'o Tonga ke hū atu

Na'e fakahoko 'e he tafa'aki'ni 'a e ki'i fakatotolo pē he 'initaneti (desktop research) 'li he taumu'a ke vakai'i mo 'ilo'i 'a e ngaahi koloa 'oku malohi ai 'a Tonga ke uta atu ki tu'apule'anga 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala mo e founa pe me'a ngāue mei'he Senitā ki he Fefakatau'aki Fakamamanilahi. (International Trade Centre). 'I he Mape Fefakatau'aki 'a e Senitā ni, 'oku ne 'omai 'a e ngaahi fakamatala fefakatau'aki fakasitetisitika mahu'inga ki hono fakalalakala'i fakamāmāni lahi 'o e Pisinisi', me'afua 'o e ngāue ki he ngaahi koloa hū atu, ngaahi fiema'u fakamāmāni lahi mo e fe'au'auhi he māketi, kau ai pe foki mo e ngaahi tu'asila fetu'utaki ki he ngaahi kautaha lalahi 'oku nau hū atu 'etau ngaahi koloa'.

Ko e tafa'aki 'a e Senitā ki he Mape 'a e Malohinga 'o e Ngaahi Koloa Hū atu 'a e ngaahi fonua; 'oku ne 'omai 'e ia 'a e fakamatala mahu'inga ki he ngaahi faingamālie 'o e koloa hū atu'. Kau ai hono fakalalakala'i 'o e fefakatau'aki 'aki 'enau faka'ilo mai 'a e ngaahi faingamālie lahi ki he hū atu e ngaahi koloa 'oku te'eki ke tau feau 'ekitautolu 'a e fiema'u ke hū atu e ngaahi koloa ko ia'. Pea mo ha faingamalie ke liliu 'etau koloa hu atu (export diversification) ki ha founga 'e taha 'oku fiema'u 'e he māketi. Ko e koloa 'e 5 tu'ukimu'a taha 'i Tonga 'ni 'oku 'i ai honau mālohinga ke hū atu ki Tu'apule'anga'. (Pea 'oku fiema'u lahi mai foki mei māmani lahi 'i he ta'u 'e 5 kuohili); 'oku 'oatu ia 'i he tepile 1 'i lalo ni.

Mālohi 'o e fiema'u mei tu'apule'anga ki he Koloa 'a Tonga'.

Koloa	Koloa Hū atu Lolotonga (USD)	Tu'unga Malava ki he Koloa Hū atu (USD)	Mālohinga 'oku 'ikai lava 'o Feau/Fakakakato (USD)
Mokohunu	531,000	1.2m	1.1m
Hu'a Nonu	124,000	622,000	498,000
Kava	358,000	785,000	592,000
Vanilla	259,000	547,000	401,000
Palu (ika)	1.5m	1.7m	1.2m

Na'e kamata foki 'a e Va'a ngāue 'ni ki hono faka'ai'ai 'a hono hū atu 'o e ongo koloa 'e 2 mei' he koloa 'e 5 ko'eni, 'a ia ko e Kava mo e Vanila'.

3.1.5 Misiona ke kumi ki he ngaahi Mo'oni'i Me'a – Vava'u

Na'e fakahoko 'e he tafa'aki' ni ha Misiona fekumi ki ha ngaahi mo'oni'i me'a mei' he vahe fonua Vava'u 'a ia na'e takimu'a ai 'a e 'Eiki Minisita, Viliami Uasike Latu. 'I hono muimui'i 'a e kamata 'o e Polokalama ki hono Pailate'i 'o e Hū Fakakomesiale 'o e Kava ki 'Aositelelia' i Tisema 2021. Ko e taumu'a 'o e Misiona ni ke sivisivi'i 'a e hala fononga ki hono hu atu 'o e kava pea mo e vanilla 'o kamata pe mei hono to 'o a'u ki hono uta atu ki tu'apule'anga; pea to e vakavakai'i mo ha ngaahi malohinga ki he hu fakakomesiale atu 'o ongo koloa ni. Na'e fakahoko foki 'a e fakataha 'ni 'i he talatalanoa pē mo e kau tō kava mo e vanila 'o Vava'u'. Na'e ola lelei 'a e fakataha 'ni ka na'e 'i ai pe hono ngaahi pole 'i he ongo'i 'oku fiema'u 'a e fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga' mo e ngaahi kupu felave'i ko ha founga pe ia ke tau solova 'aki 'a e pole'ni. Ko e ngaahi me'a na'e 'ohake lolotonga 'a e fakataha:

- Fakangatangata 'a e faingamālie ki he māketi kava mei' he Mmāketi Pau/lalahi (formal)
- Si'isi'i e lahi e kava 'oku tō ke uta.
- Fakangatangata 'a e 'ilo ki he hala fononga (pathways) ki hono uta atu ko ia 'o e kava fakakomesiale ki 'Aositelelia', pehē ki he ngaahi fiema'u fakakolonitini pea mo e tu'unga (standards) ki hono Leipolo 'o e Kava'.
- Si'isi'i 'a e tokoni fakatekinikale mo fakapa'anga ki he ngaahi pisinisi kava mo e vanila.

3.1.6 Fekumi mo 'Ilo fakamaketi ki he me'akai foha 'aisi mo e kei mata pē, meleni mo e hina (butternut).

Na'e fengāue'aki 'a e tafa'aki' mo e kautaha fefakatau'aki mo e 'Invesi 'a e Pasifiki 'i Nu'usila' ki hono fakahoko ha 'analaiso faka-māketi 'o e me'akai foha kau ki ai 'a e meleni pea mo e hina

(butternut) foki; ko e fekumi ki ha faingamalie fefakatau'aki mo Nu'usila 'i he kaha'u pea mo fakalahi e maketi lolotonga `oku hu atu ki ai `etau koloa.

Na'e fakahoko 'e he tafa'aki' hano fakatahataha'i 'a e ngaahi totongi fakakātoa (wholesale price) pea pehē ki he totongi fakamovetevete (retail prices) ki he ngaahi ngoue 'oku hū atu ki Nu'usila' hangē ko e talo', kape' mo e manioke'. 'I he fekumi'ni 'e lava 'o fakapapau'i ai pē pe 'oku 'i ai ha nounou mei he Māketi Nu'usila ke fakakakato mai mei Tonga pe ko ha feima'u mei Nu'usila ke fakakato mei Tonga. Ko e konga `eni 'o e feinga 'a e Potungae ke fekumi ki ha Māketi fo'ou ki he ngaahi ngoue foha ke ne feau 'a e lahi 'o e ngoue mei he ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki 'i Tongatapu mo e ngaahi vahe fonua mei motu (Vava'u, Ha'apai, mo 'Eua). 'Oku to e fakatokanga'i foki 'e he ngaahi fakamatala' ni 'a e ngaahi koloa fo'ou ke uta atu ki Nu'usila. 'A ia 'oku kau heni 'ae tuitui, la'i lū mo e la'i pele. Ko e ngaahi koloa fika 'uluaki `eni pea sai hono mahu`inga' `i hono hū atu ki he māketi' 'i he ta'u fakapa'anga hoko'.

'Oku kei hokohoko atu pe 'a e talatalanoa mo e ongo māketi lalahi 'e 2 ko e Viticom mo e Ashon Venture ki he ngoue foha 'aisi mei Tonga ki Nu'usila. Ko e totongi fakamāketi 'a Tonga' 'oku fu'u ma'olunga fakatautu ki he ngaahi fonua kehe 'oku nau uta atu 'a e koloa tatau ki he ongo kautaha ni.

3.2 TU'UAKI MO E FAITOKONIA 'O E FOKOTU'U PISINISI MULI

3.2.1 Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021

'I hono tali 'a e Lao ki he 'Inivesi Muli 'i he 2020, na'e kamata fakahoko leva 'e he tafa'aki' 'a hono fa'u 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 'i 'Akosi 2021, 'i he taumu'a ke holoki lōua 'a e Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata ke malava ke tohoaki'i mai ha kau muli tokolahia, sino'i pa'anga, mo e ngaahi taukei mo e 'ilo lahi fakapisinisi 'oku fiema'u lahi ke tokoni ki he fakalalaka 'a e ngaahi sekitoa taautaha'. Na'e tā mu'omu'a foki 'a e tafa'aki' 'i hono fakahoko 'a e takai faka'osi 'o e ngaahi fakataha mo e talatalanoa mo e ngaahi kupu felāve'i 'i hono fokotu'u atu 'o e lisi makehe mo e lisi fakangatangata.

Na'e tali foki mei he Fakataha Kapineta' 'a e ngaahi liliu ko `eni ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021 'i 'Okatopa 2021:

- Lisi Tuku makehe – Ko e ngaahi ngāue tuku makehe 'i he Ngaahi tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2006 na'e kau ki ai 'a e ngaahi ngāue 'e 13 fakakātoa. 'I he hili 'a e ngaahi fakataha lahi na'e fakahoko 'e he Potungāue' mo e ngaahi kupu felāve'i'; ko e lisi makehe faka'osi 'I he Tu'utu'uni fakaangaanga na'e holo pe ia ki he ngaahi ngāue 'e 8.
- Lisi Fakangatangata – Tatau pe mo ia 'i 'olunga' ko e ngaahi ngāue fakangatangata 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2006 na'e fe'unga pē ia mo e ngaahi ngāue 'e 4. 'I he Ngaahi Tu'utu'uni Fakaangaanga na'e holo pē ia ki he ngaahi ngāue fakangatangata 'e 3. Pea na'e to'o leva 'a e ngaahi ngāue 'e 3 mei he lisi fakangatangata lolotonga. Pea mo e ngaahi ngāue leva 'e 2 na'e fokotu'u atu ke hiki mei' he ngaahi ngāue makehe ki he ngaahi ngāue fakangatangata.

3.2.2 Founnga mo e palani ki hono Faka'ai'ai, Tu'uaki mo hono Fakafaingofua'i 'o e 'Inivesi Muli

Na'e kole 'e he Potungāue' ha tokoni fakatekinikale mei he 'Ofisi Faka-Sekelitali 'a e Kominiueli (Commonwealth Secretariat), 'o tali ai 'ehe Ofisi Faka-Sekelitali ke fakapa'anga e polōseki fakafuofua ki he £60,000 ke fa'u'aki founnga ma'a Tonga ke fakafaingofua'i mo faka'ai'ai 'a e 'Inivesi Muli' mo e faingamālie ke fa'u ha uepisaiti mo ha fakamatala ki hono tu'uaki atu 'a Tonga ki he kau 'Inivesitoa' i he vaeua'anga 'o e 2021. 'I he Konga 1, ko e taumu'a 'o e polōseki' ke fa'u ha founnga ke fakafaingofua'i mo faka'ai'ai 'a e 'inivesi muli' i Tonga.

Konga 1: Founnga Faka'ai'ai mo Fakafaingofua'i 'a e Inivesi Muli i Tonga. (TIPFS)

Na'e fokotu'utu'u 'e he tafa'aki' ha ako mo ha fakataha mo e ngaahi kupu felāve'i ke fakapapau'i e lipooti ke faka'ai'ai mo fakafaingofua'i 'o e 'inivesi mo e ngaahi fakamatala ki he sekitoa 'inivesi' 'i he 'aho 13 'o 'Akosi 2021. Na'e fakahū foki 'a e lipooti' ni ki he Kapineti 'a Tonga ke nau tali 'a e lipooti ni. Pea na'e tali 'e he Kapineti' 'i he 'aho 13 'o Mē ke ngāue'aki e lipooti' ni 'i he Tu'utu'uni Kapineti Fika 296.

3.2.3 Ngaahi Poloseki 'Inivesimeni Muli

Na'e fakahoko 'e he Potungāue' ha ngaahi fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki', fekau'aki mo e ngaahi kole tokoni ki he poloseki 'inivesi muli lalahi 'e 2 ko e i) Pacific Kingdom-Mo'ui Ma'a Tonga mo e ii) Tonga's First Major Five Star Beachfront Resort-Fua'amotu. Na'e tali 'e he Kapineti 'a e kole tokoni 'a e ongo 'inivesitoa ko 'eni. Ko e fakaikiiki 'o e tokoni 'a e Pule'anga' na'e faka'atā ke toki talatalanoa mo alea'i pea' na felotoi 'a e ongo tafa'aki' makatu'unga 'i he kakato 'a e felotoi', maau 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga e 'Inivesitoa' pea mo ha ngaahi fiema'u mahu'inga 'a e Pule'anga ke fakakakato. 'Oku hoko atu foki 'e he tafa'aki' 'a hono muimui' 'i 'a e tu'unga 'a e ngāue' ni 'i ha fakataha vāofi mo e ngaahi kupu felalave'i' pea' ke fakahoko ki Kapineti ki hano aofangatuku e tu'utu'uni felave'i' mo e kole tokoni ko 'eni.

3.3 FAKA'AI'AI MO TU'UAKI 'ETAU KOLOA HU ATU KI TU'APULE'ANGA

3.3.1 Ngaahi Polokalama Tokoni ki he ngaahi Pisinisi mo e kau Uta koloa ki muli.

Na'e kamata'i foki 'e he Potungāue' ha ngaahi polokalama tokoni ke tokoni' 'i 'a e ngaahi pisinisi' pea pehē ki he kau uta koloa ki muli' 'i hono totongi 'enau ngaahi totongi uta ki he hū atu koia 'o e ngaahi koloa fakakomesiale ki he ngaahi maketi 'i tu'apule'anga'. Na'e fe'unga kātoa mo e toko 57 fakakātoa ne faingamālie 'o kau 'i he polokalama' ni 'i he ta'u fakapa'anga 2021-22. Na'e 'i ai mo e polokalama tokoni ki hono hū fakakomesiale atu 'o e kava' mo e ngaahi ngoue foha kehe ki tu'apule'anga 'i he ngaahi polokalama tokoni ko 'eni'. Ko e toko 30 na'e kole mai ki he tokoni ki he feleti 'o e uta atu 'o e ngaahi ngoue foha' pea ko e toko 27 leva polokalama uta kava. Pea 'oku fakafuofua ki he TOP\$646, 476.42 na'e foaki ma'a' e ngaahi pisinisi na'e lave monū 'i he tokoni'.

Fakaikiiki 'o e Tokoni ki he Ta'u Fakapa'anga 2021-22

Polokalama	Tohi Kole	Tongatapu	Vava'u	Eua	Katoa
Tokoni Feleti ki he ngaahi Ngoue foha	30	17	9	1	T\$439,467.17
Polokalama pailate 'o Kava	27	12	12	3	T\$207,009.25
FAKAKATOA	57	29	21	4	T\$646,476.42

3.3.2 Polokalama Pailate 'o e Uta Kava ki 'Aositelēlia.

Ko e Polokalama Pailate 'o e Uta kava fakakomēsiale ki 'Aositelēlia na'e kamata ia 'i Tisema 2021 ki he ta'u 'e 2. Ko ia ai, na'e tali ai 'e he Potungāue' ha polokalama tokoni ki he leipolo 'o e kava ke tokoni'i 'a e kau uta kava' 'i he Tisaini 'o e Leipolo, pea mo hono pulusi (print), milemila pea mo e fakafika (barcoding) 'o e kava ke hu atu ki he ngaahi maketi lalahi mo pau. Tānaki atu ki ai, na'e to e fakalahi foki 'e he Potungāue' 'a e Polokalama totongi feleti ke fakakau mai mo e feleti 'o e uta kava ki tu`apule`anga.

Na'e taki foki 'a e Potungāue' 'i hono fakapapau'i 'oku feau 'e he Leipolo 'a e ngaahi fiema'u fakaleipolo mei he Pule'anga 'Aositelelia' 'a ia 'e lele 'i he ta'u 'e 2 'a e polokalama pailate' ni. Na'e totongi foki 'e he polokalama PHAMA PLUS 'a e HACCP Australia ke ne tokoni'i 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki' kau ai 'a Tonga' ni ki hono vakai'i 'a e ngaahi leipolo ke fakapapau'i 'oku' ne taau mo e ngaahi tu'unga (standards) ki he Leipolo' 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Pule'anga 'Aositelelia'. 'Oku kau ki ai 'a hono fa'u 'o e LOT Code ke ne fakangofua 'a e ngaahi fale tuki kava ke nau fa'o mo teuteu ai 'enau kava. 'I he'ene a'u mai ki he taimi' ni, kuo tokoni'i ai 'e he Potungāue' 'a e ngaahi kupu felāve'i ki he kava' 'o fakafuofua mo e TOP\$207,009.25 ki he feleti mo e leipolo 'o e kava'.

3.3.3 Poate ki he Fefakatau'aki moe 'Inivesimeni ma'a Tonga

Kuo 'osi fakahoko foki 'e he Potungāue' hano fa'u mo fokotu`utu`u e ngāue ki hono fokotu'u 'o e Poate Fefakatau'aki mo e 'Inivesi muli ma'a Tonga. 'I he poate ni 'e fokotu'u ia ko ha sino tau'atāina ke ne pule'i 'a e hū ki he maketi' 'a e koloa hū atu 'a e Tonga' ki he ngaahi maketi pau. Pea fakakau pe ki ai mo e ngaahi fonua 'oku malava 'a Tonga 'o ngāue lelei mo e sino fakamaketi ko'eni'.

POLOKALAMA 4: TOKONI KI HE NGAAHI PISINISI

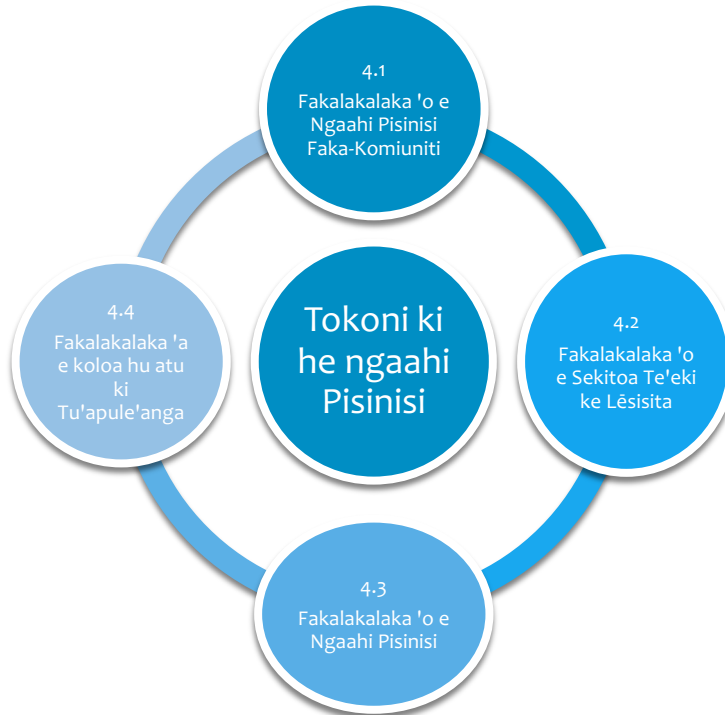

Taumu'a Ola

Polokalama tokoni ke langa hake 'a e tu'unga malava fakalele pisinisi 'a e ngaahi pisinisi fakalotofonua

Ola

Lelei mo ola lelei hono fakahoko 'a e ngaahi ola fakangaue 'o fakatatau mo e ngaahi ma'u'anga tokoni 'i loto Potungāue

Ko e Polokalama Tokoni ki he ngaahi Pisinisi 'oku ai 'a e polokalama si'i 'e fa (4) pea mo e ngaahi ola ngaue 'i he va'a ni;

4.1 Fakalalalaka 'o e Ngaahi Pisinisi Faka-Komiuniti: Ngaahi Tokoni Fakalalalaka ke Langa hake 'a e tu'unga malava fakalele 'a e Ngaahi Pisinisi Faka-Komiuniti

4.2 Fakalalalaka 'o e Sekitoa te'eki ke Lēsisita: Fakalalalaka 'a e taukei pisinisi mo e 'ilo fakapisinisi 'a e ngaahi pisinisi te'eki lēsisita

4.3 Fakalalalaka 'o e Ngaahi Pisinisi: Fakatupulekina mo fakamalohia 'a e 'ilo mo e taukei fakalele pisinisi 'a e ngaahi pisinisi fo'u koloa Fakalotofonua.

4.4 Fakalalalaka 'a e koloa hū atu ki Tu'apule'anga: Fakahoko ngāue tokoni ki he ngaahi ngaue ki hono ngaohi mo hu e koloa ki tu'apule'anga ke tokoni ki he kau fakatupu koloa fakalotofonua mo e ngaahi kautaha hū koloa ki tu'apule'anga.

Fakalelei na'e fakahoko

- a. Ko e Polokalama Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi', 'a ia na'e 'uluaki 'iloa ko e Polokalama Tokoni ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki mo e Ngaahi Pisinisi Fakalotofonua; na'e liliu 'a e hingoa e polokalama ke fakapatonu ki he ngaahi tefito'i ngāue 'a e Potungāue ki hono tokonia 'a e Ngaahi Pisinisi Faka-Komiuniti.
- e. Ko e Polokalama 4 'e fakatefito ia ki hono fakalakalaka 'a e taukei 'a e kau fo'u koloa fakalotofonua' pea mo hono teuteu'i ke fakatau atu ki tu'apule'anga'.

Kau Kasitoma tefito:

Ko e kau Kasitoma tefito 'a e Polokalama Tokoni Pisinisi 'oku kau ki ai 'a e ngaahi pisinisi mo e kau pisinisi fakalotofonua 'o tatau pe 'i he sekitoa kuo 'osi lēsisita' mo e sekitoa te'eki ke lēsisita'. 'Oku kau ki ai 'a e kau Kasitomā ko eni':

1. Ngaahi pisinisi te'eki lēsisita 'i he lolotonga ni mo kinautolu 'oku 'i ai 'a e faingamalie kenau fakahoko pisinisi	5. Kakai Fefine 'oku nau fokotu'u pisinisi
2. Ngaahi kulupu Sosaieti Fetokoni'aki mo e Kuletiti 'lunioni lolotonga mo e ngaahi kulupu 'oku 'i ai 'a e faingamālie ke nau fokotu'u Sosaieti.	6. Kau Ngaohi me'a fakamea'a
3. Kau Ngoue iiki	7. Ngaahi Kulupu To'utupu 'oku nau fakalele pisinisi
4. Kau Toutai iiki mo e kau faama ika	8. Kau Fo'u Koloa Fakalotofonua
	9. Ngaahi Kautaha Hū Koloa ki Tu'apule'anga

NGAAHI LAVAME'A

4.1 FAKALAKALAKA 'O E PISINISI FAKA – KOMIUNITI

4.1.1 Lēsisita 'o e ngaahi Sosaieti Ngoue fo'ou 'i Tongatapu' ni:

- Ne lava lelei 'o fakakakato 'a e ngaahi polokalama tu'uaki e polokalama ngāue ko 'eni' ki he Vahe Hahake pea mo fakahoko e fakataha lahi fakata'u e sosaieti ngoue 'e tolu 'i Tongatapu' ni. 'A ia ko e 1. Sosaieti Ngoue Halatahi, 2. Sosaieti Fangalongonoa mo e 3. Sosaieti Ngoue Halaliku. 'I he fakataha lahi fakata'u' ne fakahoko ai pe e fili lakanga e Komiti Pule 'a e ngaahi sosaieti ngoue 'e tolu pea mo fakakakato hono lēsisita e sosaieti ke fakalao fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Va'a Lēsisita 'o e Potungāue'. Na'e tokoni `a e Va'a Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi `a e Potungāue ki hono fokotu'u mo fakaava e ngaahi 'akauni pangike `a e ngaahi sosaieti ko`eni 'I he Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga kae pehe ki he tokoni ki hono fatu `enau ngaahi palani ngaue.

4.1.2 Fakaivia 'o e Ngaahi Sosaieti Ngoue':

- Na'e fakakakato hono totongi fakaivia 'e he Potungāue' 'a e taki pa'anga 'e taha kilu (T\$100,000) ki he ngaahi Sosaieti Ngoue fo'ou 'e tolu ne lēsisita 'i he Vahe Hahake'. Ko e fakakātoa e tokoni fakaivia na'e fakahoko ki he ngaahi sosaieti ngoue ko'eni 'e tolu (3) 'i Tongatapu' ni ko e pa'anga 'e T\$300,000. Ko e taumu'a 'o e fakaivia pa'anga ko 'eni' ko hono fokotu'u mo fakahoko ha polokalama nō ke fakafaingofua ki he kau ngoue' ke nau ma'u e tokoni fakapa'anga ke fakakakato e ngaahi fiema'u ki he tō e ngoue' ke lava 'o uta atu ki he ngaahi māketi 'i tu'apule'anga'. Na'e malava 'o fakakakato mo e fakaivia fakapa'anga fe'unga mo e taha kilu (T\$100,000) ki he Sosaieti Ngoue 'a Feleoko 'a Maui 'i 'Eua pea fakahoko ai pē mo e Polokalama ako ki he komiti ngāue 'a e Sōsaieti' ki he founga fakahoko 'o e polokalama nō. Na'e fakakakato

mo e totongi e pa'anga fakaivā taha kilu \$100,000 ki he Sosaieti Ngoue 'a Ha'apai 'i he 'uluaki māhina 'e ono (6) 'o e ta'u fakapa'anga 2021-2022, 'o kamata ai pe hono ngāue'aki 'e he kau memipa' 'a e pa'anga ki he nō 'o fakafou 'i he polokalama nō ke fakaivā e tō e ngoue mo hono teuteu'i e ngoue' ke hū atu ki he māketi 'i tu'apule'anga'.

4.1.3 Ta'aki mo Uta 'a e Fua e Ngoue ki Tu'apule'anga

- 'Oku kei hokohoko atu pe polokalama 'a'ahi ngoue ki hono muimui'i ke tauhi e ngaahi ngoue'anga 'o e kau memipa 'a e ongo Sosiaeti Ngoue 'a Vava'u' (Sosaieti Ngoue Fatafata Mafana mo e Sosaieti Ngoue Lolo 'a Halaevalu). 'I he ola lelei e ngaahi polokalama 'a'ahi ngoue ko 'eni', ne 'osi lava ke uta atu e fua e ngoue 'a e ongo sosiaeti ngoue' ni ki he maketi (MG Market) 'i Nu'usila. Ne laka hake he kau mēmipa 'e toko 30 'i Vava'u ne fua 'enau ngoue foha' mo e niu 'i he ngaahi fua ne 'osi lava lelei 'o fakahoko 'i he mahina 'e 6 kuo'osi'.

4.2 FAKALAKALAKA 'O E SEKITOA TE'EKI KE LĒSISITA'

4.2.1 Tokoni Ki he Ngaahi Pisinisi Te'eki Lēsisita' hili 'a e Peaukula':

- Na'e lava fakakato e ngaahi ngāue ki hono totongi mo hono tufa e tokoni naunau fakame'angāue ki he ngaahi feitu'u ne uesia 'i Tongatapu, 'Eua mo Ha'apai he hake 'a e peaukula' 'i he 'aho 15 'o Sanuali 2022. Ko e taumu'a 'a e tokoni' ke fakaakeake e ngāue fakapisinisi 'oku fakahoko 'e he ngaahi pisinisi 'ikai ke lēsisita ka na'e uesia he peakula'. Na'e fakahoko 'e he Potungāue' 'a e savea ki he ngaahi 'api ne uesia' ke tākaki e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi ngāue fakapisinisi 'oku nau fakahoko' 'i he fengāue'aki vāofi mo e NEMO. Ne fe'unga mo e toko 344 fakakātoa e ngaahi 'api' na'e lave monū 'i he tokoni ko'eni (176 Tongatapu, 42 'Eua mo e 126 Ha'apai). Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e tokoni fakame'angāue ki he ngaahi 'api, ne fe'unga mo e pa'anga 'e \$1,000.00. Ko e mahu'inga fakakātoa ki he Polokalama Tokoni ko'eni ki he ngaahi 'api 'e 344 na'e fe'unga mo e T\$344,000. Ne fengāue'aki vāofi e Va'a Ngāue ko 'eni' mo e kau 'ofisa kolo' ki hono tufaki e polokalama tokoni'.

4.2.2 Polokalama Ako ki he Ngaahi Pisinisi Te'eki Lēsisita' :

- 'I he fengāue'aki vaofi 'a e Va'a tokoni ki he Ngaahi Pisinisi' mo e ngaahi kautaha fakatu'apule'anga hange ko e ILO, UNESCO, IFAD mo e UNDP, ne malava ke fokotu'u ai ha komiti ngāue ke tokoni ki he ngaahi pisinisi te'eki ke lēsisita'. Na'e fili mai e ngaahi pisinisi te'eki lēsisita 'e toko 140 mei he sekitoa ngoue', sekitoa ngāue fakamea'a' mo e tā fakatataa' (arts) ke nau kamata'i e polokalama ako' ni. Ko e 'uluaki kongā e polokalama' ni ne kamata 'aki ia 'a e polokalama ako ki he kau faiako fakapisinisi te nau fakahoko e polokalama ako' ki he ngaahi pisinisi'.
- Ne lava lelei 'o fakakakato e ngaahi Polokalama Ako Fakapisinisi' ki he ngaahi pisinisi 'i he sekitoa te'eki ke lēsisita 'i Tongatapu' ni 'i he Vahe Hihifo 'i he senita ako 'e 5 pea na'e laka hake 'i he toko 175 e ngaahi pisinisi te'eki ke lēsisita 'i he ngaahi kolo takatakai 'i he Vahe Hihifo ne nau kau ki he ako ko 'eni'. Na'e lava 'o fakahoko e polokalama ako tatau 'i he Vahe Kolo 'i he ngaahi senitā ako 'e 4, pea kau mai ki ai e ngaahi pisinisi te'eki lēsisita 'e 120 mei Havelu, Tofoa, Fangaloto mo Popua.

4.3 FAKALAKALAKALA ‘O E NGAahi PISINISI FAKALOTOFONUa

4.3.1 Polokalama Ako Fakapisinisi

- ‘I he fengāue’aki ‘a e Va`a Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi mo e Pule’anga ‘Aositelelia kae pehe ki he Market Development Facility (MDF) mo e Pacific Labour Facility (PLF), ne fakahoko ai e polokalama ako fakapisinisi ki he ngaahi pisinisi fakalotofonua ‘e 18 ‘i he sekitoa fo’u koloa `i ha `aho `e 5. Ko e polokalama ako fakapisinisi ko ‘eni’ ne fakatefito ia ‘i he ‘ēlia lalahi ‘e 4 kau ai ‘a e Palani mo Fokotu’utu’u Ngāue’, Tauhi Tohi’, Leva’i ‘o e kau ngāue’ kae pehē ki he māketi’. ‘I he kakato ‘a e polokalama ako’ ni ne foaki atu ai ‘a e ngaahi tohi fakamo’oni ako (certificate) kia kinautolu ne nau fakakakato e polokalama ako’ ni.

4.3.2 Polokalama Fale’i Ma’a e Ngaahi Pisinisi’:

- Ne fakahoko ‘a e ngaahi polokalama fale’i ki he ngaahi pisinisi ‘e 18 ne kau mai ki he polokalama ako ‘i he mahina ‘e 3. Ne fengāue’aki ai ‘a e Potungāue mo e kau faiako fakapisinisi ‘e toko fā (business coaches) ke nau fakahoko e polokalama fale’i ko’eni’. Ne fakakakato ai ‘e he kau faiako pisinisi ko ‘eni’ ‘a e polokalama fale’i ‘o laka hake he houa ‘e 200 ‘i loto ‘i he māhina ‘e 3 ki he ngaahi pisinisi ‘e 18. Ko e polokalama fale’i ko ‘eni na’e fakahoko ia ‘i he uike kotoa ‘o fakatefito ‘i he ngaahi fiema’u tokoni ‘a e ngaahi pisinisi’.

4.3.3 Polōseki Fakaivia ki he ngaahi pisinisi’:

- Na’e tali ha pisinisi ‘e 23 fakakātoa ke lave monū ‘i he polokalama tokoni fakaivia ‘a e Potungāue, ki he ngaahi pisinisi ‘i he sekitoa fo’u koloa, kau ai ‘a e ngoue’, fanga monumanu’, ta’o keke’, ngāue fakamea’a’, ngāue langa’, ngaohi me’akai’ (food processing) mo e lālanga’. Ko e mahu’inga fakapa’anga ki he fakaivia ‘o ha pisinisi ko e T\$7000.00. Na’e laka hake ‘i he T\$240,000 e fakakātoa e mahu’inga ki he tokoni fakaivia ko’eni’ pea na’e totongi e ngaahi fakamole kotoa ki he ngaahi pisinisi’ mo e kautaha ne hū mei ai e ngaahi me`a ngāue’. Ko e taumu`a e tokoni ko hono fakaivia e tafa’aki fakame’angāue `a e ngaahi pisinisi ke tokoni ki he fakaakeake `i he vaha’a taimi faingata’a ‘o e koviti 19 kae pehē ki he faigata’a he hoko mai ‘a e peaukula pea mo tokoni ki hono ngaahi `etau koloa ke to e lelei ange.

4.4 POLOKALAMA UTA KOLOA KI TU’APULE’ANGA

4.4.1 Ngaahi koniteina uta ki Tu’apule’anga ‘a e Potungae:

- Tupu mei hono ‘ahia ‘e he fakatamaki fakaenatula ‘o e puna ‘a e mo’unga afi Hunga Tonga Hunga Ha’apai mo e mahaki Koviti-19, ne uesia ‘a e hū mai mo e hū atu ‘o e ngaahi koloa fefakatau’aki fakalotofonua’ pea mo tu’apule’anga’ ‘i he uesia ‘a e fefononga’aki mo e fetu’utaki’. Na’e uesia lahi e polokalama uta’ ‘i he tō lalo e ngoue’ mo e ‘ikai ke foha ‘o e ngoue’ tupunga mei he efuefu ‘o e mo’unga afi’. Ko e koniteina ‘e 2 na’e malava ke uta atu ki he māketi tu’apule’anga `i he vaha’a taimi ko ia (Sanuali – Sune 2022) pea ko e koniteina tuifio (talotonga mo e niu motu’u).
- Ko e koniteina ‘e hiva (9) na’e uta atu ki he maketi Nu’usila mo `Aositelelia lolotonga ‘a e vaha’a taimi Siulai ki Tisema 2021, ‘a ia ko e koniteina ‘aisi ‘e 1 tuifio ki `Aositelelia, koniteina tuifio mokomoko ‘e fa (4) ki he maketi MG ki Nu’usila mo e koniteina meleni ‘e fa (4) ki he maketi Fresh

Direct. Ko e fetō'aki mo e feliliuaki he ngaahi taimi tēpile 'a e vaka' 'oku hoko ia ko e pole lahi ki hono fakahoko 'a e polokalama uta ki tu'apule'anga'.

4.4.2 Fokotu'u 'i Vava'u 'a e Polokalama uta koloa ki Tu'apule'anga 'a e Potungāue':

- Na'e fakatau 'a e ngaahi me'angāue, misini moe ngaahi naunau ki hono ngaahi, peki mo e teuteu'i e 'ofisi Kolonitini 'a e Potungāue Ngoue' 'i Vava'u ke fakahoko ai 'a e ngāue ki hono teuteu'i e koloa ke hū atu `e he Potungāue ki tu'apule'anga'. Na'e fakatokolahi mo e kau ngāue ke nau tokoni ki he ngāue' 'i Vava'u pea ngāue vāofi 'a e Potungāue mo e ngaahi kupu fekau'aki kau ai e kau ngoue pea mo e ongo sosaieti ngoue 'a Vava'u pea mo e Potungāue Ngoue 'i Vava'u'.

4.4.3 Hū atu ki Tu'apule'anga 'a e Meleni:

- Na'e fakakakato 'a e ngaahi lēsisita 'a e Potungāue' ki he kau tō meleni ki he fa'ahita'u tō meleni 2022. Na'e fengāue'aki vāofi 'a e Potungāue pea mo e Kōmiti Ngāue 'a Tonga ki he meleni ki hono fokotu'utu'u mo fakahoko ha ngaahi ako kehekehe fekau'aki mo e halafononga 'o e meleni. Na'e fakahoko 'a e ako ki he halangafononga ki hono tō, toli mo a'usia ha tu'unga lelei ki he uta 'o e meleni ki tu'apule'anga. Na'e ngāue fetakinima fakataha 'a e Komiti Ngāue 'a Tonga ki he meleni mo e Potungāue Ngoue' ke vakai'i, fakalelei'i mo fakapaasi 'a e palani ngāue ki he uta meleni 'a Nu'usila ki he fa'ahita'u tō meleni 2022.

4.4.4 Feleti uta fakalotofonua 'a e kau uta koloa ki Tu'apule'anga (ELFSS):

- 'Oku lolotonga lele 'a e polokalama tokoni ki he totongi feleti e uta fakalotofonua' (ELFSS) mei' he 'Otu Motu 'i Tahi ki Tongatapu. Ko e kau uta koloa 'e toko tolu (3) na'a nau ngaue'aki he kongā 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga mei Vava'u mo Ha'apai. Na'e uta atu mo e meleni na'e 'ikai ke paasi ke uta ki tu'apule'anga mei Tongatapu' ni ki he ngaahi 'otu motu'. Ko e kau uta koloa 'eni ne kau ki ai 'a Tinopai, Saimone Vuki mo Taufā 'Ahome'e. Tupu mei he tō lalo e uta meleni' 'i he kongā kimui 'o e ta'u fakapa'anga' ko e ongo uta koloa pe 'e ua (2) na'a' na ngāue'aki 'a e polokalama tokoni feleti' mo e uta' 'a ia ko Tinopai mo e kautaha fua mo uta ukamea 'a Saimone Vuki.

4.4.5 Falepeki:

- Na'e hokohoko atu 'a e longo mo'ui mo e ngāue mālohi 'a e Potungāue' mo e fepōtalanoa'aki mo e fengāue'aki vāofi mo e Pule'anga 'Aositelelia mo e Kaungāme'a Polōseki (Livisi) 'a ia ko kinautolu ne takimu'a ki hono fakahoko 'a e ngāue ki he falepeki 'a Tonga he Vaheloto'. Na'e fakangāue'i `e he Potungāue ha tokotaha ke ne tokanga'i mo tauhi 'a e Falepeki Fakavahe 'i Lapaha. 'Oku hokohoko atu mo e taumu'a ki hono fakapapau'i ha kongā kelekele ke langa ha Falepeki ki Vava'u.
- Na'e fakakakato 'a e langa ki he Falepeki Fakavahe 'a Lapaha' 'i Sepitema 2021. Ko e 'a'ahi faka'osi 'o e Falepeki' na'e fakahoko ia he 'aho 30th Sepitema 2021 pea na'e fakaola faka'ōfisiale ke ngāue'aki he 'aho 15th Novema 2021.

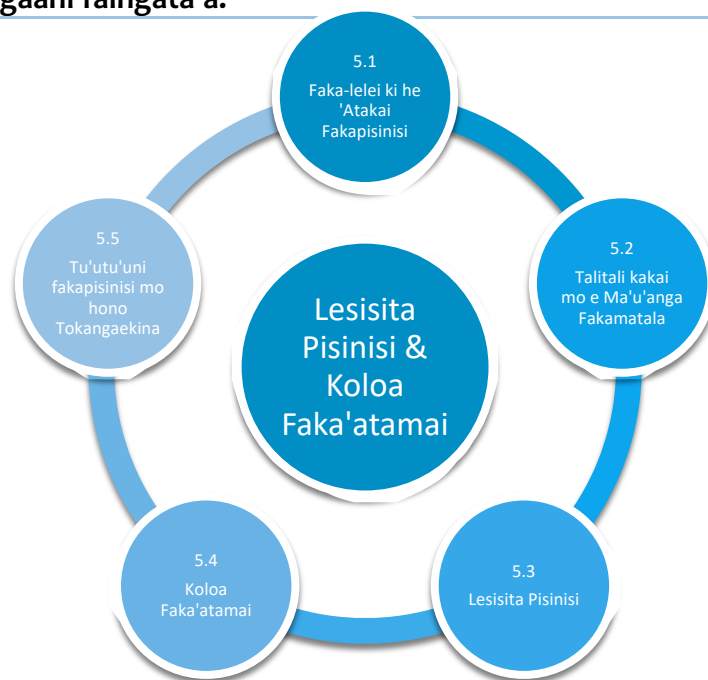
POLOKALAMA 5: LESISITA PISINISI & KOLOA FAKA'ATAMAI

Taumu'a Ola
Ola

Fakatupulekina 'a e 'Atakai Fakapisinisi

Fa'u ha fa'unga 'ātakai fakapisinisi ke ne faka'ai'ai 'a e 'ekonomika kaukātoa, tolonga 'i ha vaa'itaimi loloa pea malava matu'uaki pea fakaakeake vave mei he ngaahi faingata'a.

Ko e Polokalama Lēsisita Pisinisi & Koloa Faka'atamai 'oku 'i ai 'a e polokalama fakaikiiki 'e (5) mo hono ngaahi fatongia:

5.1 Faka-tupulekina 'a e 'ātakai fakahoko pisinisi (Fakalelei ki he 'Atakai Faka-pisinisi)

5.2 'Ofisi talitali kakai lelei ki he ngaahi pisinisi mo e koloa faka'atamai (Ma'u'anga fakamatala)

5.3 Fakatupulekina 'a e 'ātakai fakalesisita ki he fokotu'u pisinisi fo'ou mo hono fakatupulekina (Lesisita Pisinisi)

5.4 Fa'unga Koloa Faka'atamai ki he Faka-kaukau fo'ou mo e fa'u koloa fo'ou 'oku' ne fakatupulekina 'a e fe'au'auhi fakapisinisi' mo hono fiema'ua 'o e fakahoko fatongia' (Koloa Faka'atamai).

5.5 Fakapapai'i 'oku muimui 'a e pisinisi' ki he ngaahi tu'utu'utuni (Tu'utu'uni fakapisinisi mo hono Tokangaekina)

Ngaahi Liliu Na'e Fakahoko

Ko e Polokalama 5 'i he ta'u fakapa'anga kimu'a' ko e polokalama Ngāue 'a e Kakai' ka 'oku hoko 'a e Polokalama Lesisita Pisinisi mo e Koloa Faka'atamai ko e polokalama 5 ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni'. Na'e to e tanaki atu 'a e va'a ngāue fo'ou 'e taha ki he polokalama ngāue ko eni ko e fakalelei ki he 'ātakai fakapisinisi ke fakapapau'i 'oku 'aonga 'a e ngaahi polokalama liliu'.

Kau Kasitoma Tefito:

'Oku fakahoko fatongia 'a e Polokalama Lēsisita Pisinisi' mo e Koloa Faka'atamai ki he ngaahi pisinisi kehekehe kau ai 'a e;

1. Pisinisi taautaha	6. Ngaahi Kautaha tānaki mo Nō Pa'anga mo e ngaahi Kautaha Fetokoni'aki.
2. Pisinisi Faka-kautaha	7. Ngaahi Talāsiti Ngāue'ofa.
3. Kaungā Pisinisi	8. Ngaahi Sōsaieti Fakakautaha
4. Kakai 'oku nau fakakaukau ke fokotu'u pisinisi	9. Kau fakatupu 'ilo fo'ou mo e kau fo'u koloa
5. Kakai mei tu'apule'anga 'oku nau lolotonga fokotu'u pisinisi 'i Tonga' ni mo e fa'ahinga 'oku nau fakakaukau ke fokotu'u pisinisi 'i Tonga' ni.	10. Kau ma'u mafai ki he koloa faka'atamai

NGAAHI LAVAME'A

5.1 FAKALELEI KI HE 'ATAKAI FAKAPISINISI

Ko e tefito'i ngāue na'e malava fakahoko ki he 'ātakai fakapisinisi' ko hono fakalelei'i 'a e Tu'utu'uni Ngāue ki he 'Inivesi Muli 2006. Na'e kakato 'a e ngāue' pea tali 'e he kapineti' 'i 'Okatopa 2021 'o ui ai ko e Tu'utu'uni Ngāue ki he 'Inivesi Muli 2021.

5.2 TALITALI KAKAI MO E MA'U'ANGA FAKAMATALA

Tānaki mo sivi'i 'i he 'aho ngāue kotoa pe 'a e ngaahi tohi kole lēsisita kotoa 'oku fakahū mai (kau ai 'a e laiseni pisinisi, hingoa pisinisi, 'inivesi muli, sosaieti fakakautaha, talasisiti tokoni 'ofa, sosaieti fetokoni'aki mo e maaka fefakatau'aki.

Na'e faka'ataa 'a e ngaahi pisinisi lēsisita' ke fakafo'ou ta'etotongi 'enau laiseni' ko e tokoni pe ki hono fakaakeake mei he fakataputapui 'o e Koviti19 mo e ola tamaki 'o e mo'unga afi HTHH. Ko e totongi 'o e fakamole ko eni' na'e fua pe ia 'e he Pule'anga', pea 'oku toki 'osi 'a e polokalama tokoni ko eni ki Novema 2022.

Fakaikiiki 'o e Ngaahi Laiseni Pisinisi Na'e Fakafo'ou Ta'etotongi

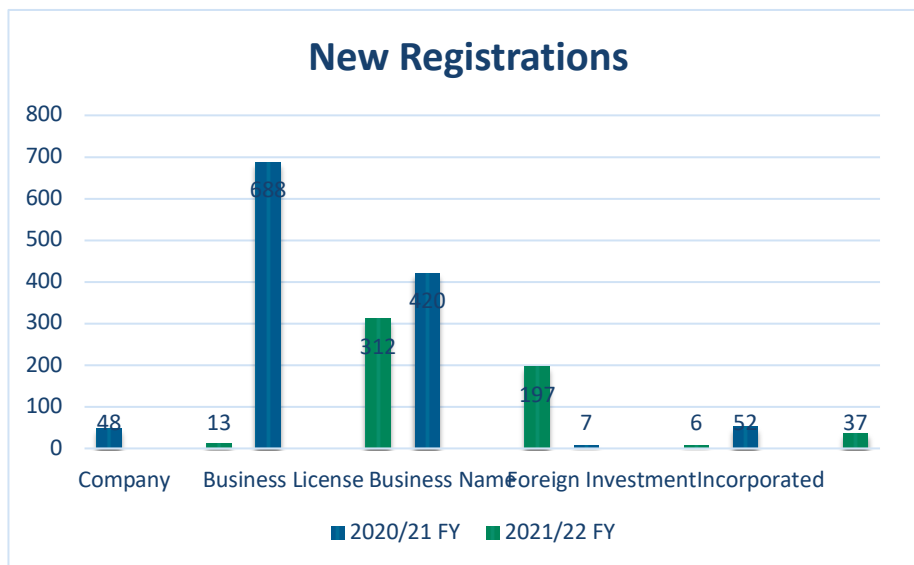
Mahina	Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi	Fakamole
Fepueli	325	\$18,687.50
Ma'asi	287	\$16,502.50
'Epeleli	121	\$6957.50
Me	83	\$4772.50
FAKAKATOA	816	\$46,920

5.2 LESISITA PISINISI

Hokohoko atu pe hono sivi ‘o e ngaahi tohi kole ‘oku fakahū mai, (kau kiai e ngaahi lesisita fo’ou, ngaahi fakafo’ou, fakatonutonu mo e kaniseli), pea mo teuteu e fakamatala ‘oku fiema’u mei’ he ngaahi kupu fengāue’aki’, ngaahi Potungāue’ pea mo e Va’a ngāue pe ko ia he loto’i Potungāue’.

Na’e kau atu e Va’a Lēsisita Pisinisi’, ki hono fakahoko ‘o e ngaahi ako na’e fokotu’utu’u he Komisoni ‘Uhila ‘a Tonga’ mo e ‘Ofisi ‘o e SPC ki hono fakafo’ou ‘o e ngaahi ma’u’anga ivi’. Ko e kaveinga na’e fakahoko ai ‘e he Va’a Nague ni ‘a e ako, ko hono fakama’ala’ala ‘o e ngaahi makatu’unga ki he lēsisita ‘o ha pisinisi, pea mo hono lēsisita. Na’e fakahoko ‘a e ako’ ni ‘i Tongatapu’ ni, pea pehē ki he toenga ‘o e ‘otu motu.

Lesisita Fo’ou Siulai 2021 – Sune 2022

Ko e ngaahi lesisita pisinisi fo’ou, na’e hiki hake ia ‘i he vaha’a taimi koia ‘o Sepitema ki ‘Okatopa ‘o e 2021, makatu’unga mei he ngaahi faka’ai’ai ko ia na’e fakahoko he Uike ‘a e fefakatau’aki, ke ta’e totongi ‘a e kole lēsisita pisinisi fo’ou.

Na’e holo hifo e lēsisita pisinisi fo’ou’ he vaha’a taimi ko ia ‘o Sanuali ki Ma’asi ‘o e ta’u 2022, fakahoa ki he vaha’a taimi tatau ‘o e 2021, tupunga ‘eni mei he hoko mai koia e koviti-19 mo e peau kula mei Hunga-Tonga mo Hunga-Ha’apai. Na’e to e kake hake e lahi e ngaahi pisinisi na’e lesisita fo’ou mai’, ‘i he kamata’anga pe ko ia ‘o ‘Epeleli’, tupu ia mei he fakahoko ‘e he ngaahi pisinisi’ ‘a e ngaahi ngāue fakapisinisi fo’ou.

Fakaikiki ‘o e ngaahi laiseni pisinisi fo’ou na’e lesisita lolotonga ‘a e vaha’ataimi Lesisita Ta’etotongi

	Lahi ‘o e Lesisita	Lahi ‘o e Totongi
Laiseni Pisinisi	76 (Tongatapu, Ha’apai, Eua) 16 (Vava’u)	\$10,465
Hingoa Pisinisi	59 (Tongatapu, Ha’apai, Eua) 3 (Vava’u)	\$3565
Kautaha	7	\$2,852
TOTAL	161	\$16,882

Lesisita Ta'etotongi 'o e Laiseni Pisinisi

	Lahi 'o e Lesisita	Totongi
Laiseni Pisinisi	81 (Tongatapu, Ha'apai, Eua) 13 (Vava'u)	\$10,810
Hingoa Pisinisi	44 (Tongatapu, Haapai, Eua) 3 (Vavau)	\$2702.50
Kautaha	4	\$2576.00
FAKAKATOA	145	\$16,088.50

Tokoni Fakaakeake ki he Ngaahi Pisinisi: ko e tokoni ko'eni na'e fakataumu'a pe ia ki he ngaahi pisinisi na'e uesia ko ia he peau kula mei Hunga-Tonga Hunga Ha'apai'.

Ngaahi pisinisi na'a nau lave he tokoni 'i he Polokalama Tokoni Fakaakeake 'o e Ngaahi Pisinisi'.

Fakaikiiki	Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi	Lahi 'o e Tokoni
Lalahi	44	\$144,000
Iiki	47	\$92,500
FAKAKATOA	91	\$236,500

Ko e Polokalama Tokoni Fakaakeake 'o e ngaahi pisinisi' na'e fakataumu'a ia ki hono tau'i 'o e koviti19 'i he ngaahi pisinisi'. Ko e polokalama tokoni ko 'eni' na'e 'ataa ki he ngaahi pisinisi lalahi ('a ia 'oku nau totongi tukuhau) pea mo e ngaahi pisinisi iiki ('oku 'ikai ke nau totongi tukuhau). Ko e lahi 'o e ngaahi tohi kole na'e fakahū mai', mo e lahi e pa'anga na'a nau ma'u takitaha, 'oku fakaha atu he tepile 'i lalo'.

Ngaahi Pisinisi na'e kole ki he tokoni tau'i e koviti 19 pea tali

	Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi	Iiki	Lalahi	Lahi 'o e Pa'anga
Kulupu 1	87	58	29	\$58,000
Kulupu 2	62	41	21	\$41,500
Kulupu 3	113	88	25	\$69,000
Kulupu 4	132	112	20	\$76,000
Kulupu 5	90	79	11	\$50,500
Kulupu 6	109	92	17	\$63,000
Kulupu 7	118	105	13	\$85,000
Kulupu 8	164	138	26	\$95,000
Kulupu 9	203	184	19	\$111,000
Kulupu 10	58	54	4	\$31,000
Kulupu 11	69	61	8	\$38,500
Kulupu 12	52	44	8	\$30,000
Kulupu 13	62	60	2	\$32,500
Kulupu 14	97	91	6	\$51,500
Kulupu 15	94	85	9	\$51,500
Kulupu 16	28	21	7	\$17,500
Kulupu 17	11	10	1	\$6000
Fakakatoa	1549	1323	226	\$907,500

5.4 KOLOA FAKA'ATAMAI

Fakahū faka'aho 'a e ngaahi fakamatala ki he fa'unga fakamatala fakamamani lahi.

Fakahoko 'a e fakataha vahaope mo e WIPO 'i he teuteu atu ko ia ke liliu e ngaahi fakamatala 'ilo fo'ou mo e Tisaini Ngāue'anga' ke tauhi faka-komipiuta. 'Oku fakataumu'a 'a e ngāue ni ke fakafaingofua'i 'a hono fakahū mai mo tuku atu 'a e ngaahi fakamatala'.

'Oku 'i ai 'a e polōseki ki hono fokotu'u 'o e Faka'ilonga Fefakatau'aki Fakasiokalafi ki he Kava, pea 'oku kau atu e kau ngāue mei he Va'a Koloa Faka'atamai', Va'a Tokoni Pisinisi', Va'a Fefakatau'aki'. Ko e ngaahi ako 'oku lolotonga fakahoko 'e he WIPO.

Ngaahi Ako mo e Ngaahi Fakataha:

Na'e 'i ai e ngaahi ako mo e ngaahi fakataha fakavahaope na'e kau atu ki ai 'a e kau ngāue Koloa Faka'atamai'.

- i. Ako ki he faka'ilonga fefakatau'aki fakasiokalafi, 8 Novema- 9 Tisema.
- ii. Ako ki he fa'unga hiki tatau 'a Kolea ki hono tokoni'i 'o e ngaahi kautaha hiva 'i he sekitoa hiva. 21, 'Epeleli.
- iii. Ako mo e ngaahi 'ofisi koloa faka'atamai 'i 'Esia mo e Pasifiki ki hono sivi 'o e maaka.
- iv. Fakataha faka feitu'u ki he ngaahi fakalakalaka fo'ou mo e ngaahi me'a ngaue ki hono tokoni'i 'o e ngaahi kautaha faka'aati, 29 Sune.

Ngaahi lesisita fo'ou ki he Maaka Fefakatau'aki mo e 'Ilo Fo'ou. Siulai 2021-Sune 2022.

	Maaka Fefakatau'aki				'Ilo fo'ou
	Ngaahi tohi kole fo'ou	Ngaahi Kalasi	Ngaahi tohi kole fakafo'ou	Class(es)	Ngaahi tohi kole fo'ou
Siulai	6	16	4	Siulai	6
'Akosi	16	62	21	'Akosi	16
Sepitema	11	62	12	Sepitema	11
'Okatopa	6	20	17	'Okatopa	6
Novema	16	42	4	Novema	16
Tisema	10	30	4	Tisema	10
Sanuali	12	30	27	Sanuali	12
Fepueli	8	20	7	Fepueli	8
Ma'asi	15	30	7	Ma'asi	15
'Epeleli	9	25	21	'Epeleli	9
Me	30	64	9	Me	30
Sune	4	5	23	Sune	4

5.5 TU'UTU'UNI FAKAPISINISI & TOKANGAEKINA

'Oku kei hokohoko lelei pe 'a e 'a'ahi ko ia 'o e ngaahi pisinisi' (pisinisi fo'ou mo e sivi angamaheni 'o e ngaahi pisinisi lolotonga fakahoko fatongia). Na'e kau mai foki 'a e 'ofisa mei he tafa'aki 'a e tokoni ki he ngaahi pisinisi ki he fakahoko 'a e ako ki he kau memipa 'o e Sosaieti Ngoue felave'i mo e tauhi tohi' mo e teuteu'i 'o e fakamatala pa'anga'. Na'e fa'u mo ha sipinga ke faka'aonga'i 'e he mēmipa 'o e sosaieti ngoue'. 'Oku kei hokohoko atu hono 'aotita'i mo sivi 'o e ngaahi sosaieti fetokoni'aki'.

Ngaahi pisinisi fo'ou na'e 'a'ahi mei Siulai 2021 – Sune 2022

	Pisinisi Fo'ou	Pisinisi Lolotonga
Siulai	30	124
'Aokosi	43	118
Sepitema	69	219
'Okatopa	33	10
Novema	40	120
Tisema	20	80
Sanuali	14	4
Fepueli	-	-
Ma'asi	12	3
'Epeleli	22	5
Me	32	7
Sune	20	33

Na'e holo 'a e 'a'ahi ko ia 'a e ngaahi pisinisi' kamata mei Sanuali makatu'unga mei he koviti-19 mo e peaukula mei he mo'unga'afi Hunga-Tonga-Hunga-Ha'apai. 'I he lolotonga ko ia 'a e taimi fakataputapui koviti-19, na'e kei fakahoko pe 'a e 'a'ahi ki he ngaahi pisinisi na'e fakangofua 'e he Potungāue Mo'ui' ke fakahoko fatongia'. Na'e sivi ha ngaahi pisinisi fakakatoa 'e 75 lolotonga e vaha'ataimi ko 'eni' pea na'e 'ilo 'oku nau talangofua ki he fie ma'u na'e fokotu'u 'e he Potungāue Mo'ui'.

POLOKALAMA 6: TOKANGAEKINA E KONISIUMA' MO E FEFAKATAU'AKI LELEI'

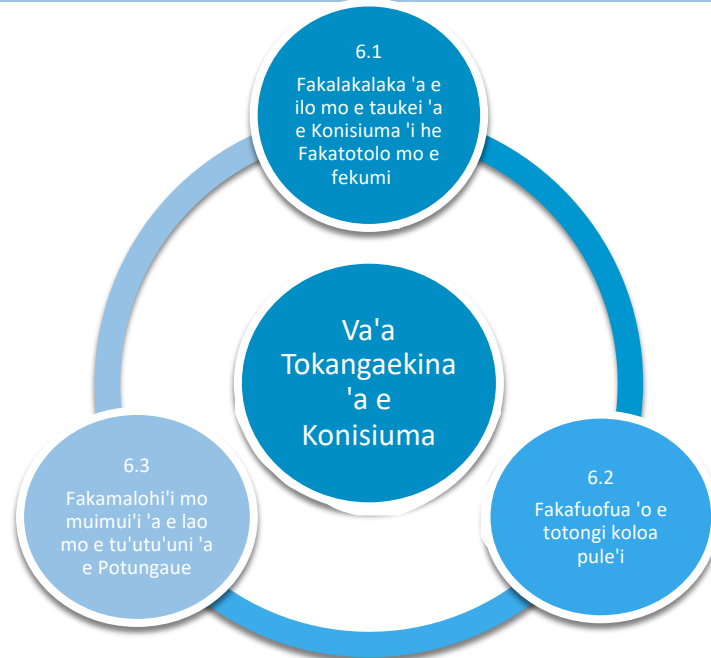

Taumu'a Ola

Fakakukufua, tu'uloa mo longomo'ui 'a e ngaahi 'ilo 'o makatu'unga 'i he Ekonomika

Ola

Ko hono fakaivia 'a e Tokangaekina 'o e Konisiuma 'i he founa fefatau'aki faitotonu te ne fa'u ha Konisiuma mo ha pisinisi lelei.

Ko e Polokalama Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei 'oku 'i ai e polokalama si'i 'e tolu (3). Ko e ngaahi polokalama fakaikiiki 'eni:

6.1 Fakalalaka 'a e 'ilo mo e taukei 'a e Konisiuma' 'i he fakatotolo mo e fekumi

6.2 Fakafuofua 'o e totongi koloa pule'i.

6.3 Fakamalohi'i mo muimui'i e ngaahi fiema'u 'oku fokotu'u mai 'i he Lao Tokangaekina e Konisiuma', Lao ki he Totongi Koloa', mo e Lao ki he ngaahi me'afua' mo hono lau

Ngaahi fakalelei

'Oku kei tu'u pē 'a e va'a ko 'eni' 'i he polokalama' 6. Ko e ongo polokalama iiki 'e ua 'i he ta'u fakapa'anga kimu'a' 'a ia ko e va'a Lao malu'i 'a e 'atakai 'o e Konisiuma mo e va'a Faka'ilo mo e akonekina 'o e Konisiuma' kuo fakataha'i 'a e ongo polokalama ko eni 'o ui ia koe Fakatotolo mo hono akonekina 'o e Konisiuma'.

Kau Kasitoma:

Ko e kau kasitomā tefito ‘a e Polokalama Tokangaekina e Konisiuma’ mo e Fefakatau’aki Lelei’ ko e kau Konisiuma’. ‘I he taimi tatau, ‘oku to e fakahoko fatongia ‘a e polokalama’ ni ki he ngaahi pisinisi ‘oku lēsisita’ ‘o kau ai e fa’ahinga ko ‘eni:

1. Kautaha tufaki koloa (kautaha hu koloa mai mei muli mo e falekoloa lalahi) 2. Pisinisi taautaha (falekoloa fakatau movetevete mo e ngaahi pausa) 3. Kautaha fakahoko sēvesi (tekisi, ngaahi loli uta mamafa, pasi)	4. Kautaha tufaki lolo mo e kasa 5. Ngaahi sēvesi ki he ‘uhila
---	---

NGAAHI LAVAME’A

Ko e Va’a tokangaekina ‘a e Konsiuma mo e fefakatau’aki lelei ‘oku’ ‘i ai ha ngaahi iuniti ‘e tolu (3) mo e ngaahi ngaue na’e lava hono fakahoko:

6.1 FAKATOTOLO MO HONO AKONEKINA ‘O E KONISIUMA

6.1.1 Ngaahi fakalalakaka ‘a e tu’utu’uni fakakonisiuma

- I. CD # 912 4 October, Na’e tali ‘e he kapineti’ ‘a e lipooti ngāue mei he Kautaha Lolo a Tonga’ pea fakangofua ke hoko atu ‘i he ngaahi sitepu hoko (1) kongā 5 ‘o e lipoti lolotonga ia na’e tatali ‘a e (kongā 2-4) kae ‘oua kuo ‘osi ‘a e fili falealea’. Na’e fakamo’oni hingoa ‘a e aleapau mo e H&T ke hoko atu ‘a e kongā 2-4 ‘o e polokalama fakalelei’i ‘e lolo ‘i Sune pea ‘oku fakataumu’a ke fakakakato ia ‘i he Tisema 2022.
- II. CD # 295 13 Me 2022, Na’e tali ‘e he Kapineti’ ke fakahoko ha ngāue ki hono fokotu’u ha pepa ngāue kihe fokotu’u Lao ki hono malu’i e fe’au’auhi faka pisinisi mo e fakalelei’i e lao ki he tokangaekina e konisiuma’ he fengāue’aki ofi mo e Pangike Fakalalakaka ‘Esia (ADB) mo ‘enau va’angāue kihe Pasifiki’ (PSDI).
- III. Kau atu ki he ngaahi tefito ngāue ‘a e Pasifiki ki he fakalalakaka e ngaahi tu’unga lelei e ngaahi me’a ngāue te ne ala uesia e fefakata’uaki’ (Pacific Quality Infrastructure mei Fakataha’anga Fakasekelitali e Pacific (Pacific Island Forum Secretariat). Na’e kau atu ai hono fokotu’u ko e tefito ‘Ofisa fetu’utaki (focal point) ki he ngaahi ngāue koeni.
  - a. Ako makehe ki he mahu’inga e fokotu’u e ngaahi makatu’unga e koloa (standards) mo e kautaha Aositelelia (Standards Australia)
  - b. Ako mo e fakataukei e ngaahi ki he ngaahi meafua (Ngaahi meafua ‘oku ngaueaki ki he fefakatauaki mo hono tesi ‘oe ngaahi meafua mamafa)
- IV. Na’e fakahoko ha ako makehe ‘a e kau ngāue kotoa ‘i he ‘aho 11 ‘o Novema mo e kau ‘ofisa mei he va’a talatalaki ‘a e ‘Ofisi Ateniseniale ke nau fakahoko ha ngaahi ako feka’uaki mo hano fakama’ala’ala ‘a e ngaahi Lao Tokangaekina e Konisiuma’, Lao ki he Totongi Koloa’, mo e Lao ki he ngaahi Me’afua mo hono lau

6.1.2 FAKA'ILO MOE AKONEKINA 'O E KONISIUMA'

- I. Kau 'i he polokalama makehe 'a e Potungāue' ko e "Uike Fefakatau'aki" ke tokoni 'i hono tu'uaki mo hono akonekina 'a e Konisiuma mo e tokangaekina 'a e kau pisinisi' ke nau 'ilo'i pea muimui ki he ngaahi tu'utu'uni'.
  - a. Ko ha palepale makehe nae faka'ali'ali 'a e ngaahi koloa mo e mea ngāue 'a e va'a Konisiuma' 'a ia na'e kamata he 'aho 24–27 'o 'Aokosi.
  - b. Ngaahi pale ki he pisinisi nae muimui ki he lao malu'i 'a e Konisiuma', Lao ki he Totongi Koloa', mo e Lao ki he ngaahi Me'afua' mo hono lau.
  - c. Ngaahi pale ki he pisinisi talitali kakai lelei taha.
  - d. Ko hono tukuange kitu'a 'a e tohi fakahinohino ki he pisinisi koloa' 'i he lea faka-Pilitania' mo e faka-Tonga' ke tokoni ke mahino lelei ange ki he pisinisi' 'a e ngaahi fatongia mahu'inga 'i he malumalu 'o e ngaahi lao fekau'aki mo e konisiuma' (Lao malu'i 'a e Konisiuma, Lao ki he Totongi Koloa, mo e Lao ki he ngaahi Me'afua mo hono lau)
- II. Fakafo'ou e founa ngāue ki he lāunga 'i he tafa'aki fakamahu'inga koloa' mo e tafa'aki ngāue ki tu'a'.
- III. Fuofua polokalama ako ma'ae Konisiuma na'e fakahoko 'i Ha'apai, 'a ia na'e kau ki ai 'a e 'Otumu'omu'a', Lulunga, Vahe Kauvai', Vahe Uiha/Felema' mo e ngaahi polokalama ako ki he ngaahi apiako', kau ai hono fakapipiki ha ngaahi fakatātā tu'uaki 'i he ngaahi falekoloa mo e ngaahi kolo'. Na'e fakahoko 'a ngaahi polokalama ko eni' mei he aho 5 – 29 Okatopa.
- IV. Ngaahi polokalama makehe na'e fakahoko 'i he letioo', peesi Facebook 'i he lolotonga 'o e vaha'a taimi 'o e fakataputapui ke poupou'i mo malu'i 'aki 'a e konisiuma' kau mo e ngaahi fakamatala fakamuimitaha faka'aho 'o hangē ko e totongi 'o e ngaahi koloa pule'i'.
- V. Ko e ngaahi ongoongo fakamuimui taha mei he peesi facebook 'a e Konisiuma
  - a. Kakai 'oku nau muimu'i 'a e peesi' ni talu mei Tisema 2021 na'e au ki he 8.9k ka kuo hiki eni ki he 10 'i hene 'au mai ki he faka'osinga 'o Sune 2022.
  - b. Ko e ngaahi ongoongo tukuatu' 'oku manakoa, Koe ngaahi talanoa fakauike, mahu'inga 'o e lolo kae pehe' ki he kasa', fakaikiiki 'o e ngaahi koloa kuo 'osi hono taimi ngāue'aki', fakataha mo e ngaahi polokalama ngaue fakataha mo e Va'a Me'atokoni.
- VI. Ngaahi ongoongo 'oku tukuatu mo e kautaha telefoni Digicel – na'e lele lelei 'ae polokalama txt tuo 2 'i he uike ke tuku atu ha ngaahi fakamatala e ala tokoni ki he kau konisiuma' 'a e Digicel ke nau 'ilo'i honau fatongia fakakonisiuma'.
- VII. Va'a Tali Lāunga 'a e Va'a Konisiuma'
  - a. Fokotu'u e fika ta ta'etotongi 'a e Konisiuma' 'i 'Epeleli ki he lōua ongo kautaha TCC moe Digicel: 0800600 ke tokoni ki he Va'a tali launga'.

Ngaahi Lāunga na'e lēsisita 'i Siulai 2021 – Sune 2022

	TBU	Vava'u	Ha'apai	'Eua	Fakakatoa
Totongi Koloa/Mahu'inga	70	14	9	15	108
Fua Mamafa	9	1	10	5	25
Koloa 'osi hono taimi ngaueaki/maumau/mo 'ikai leipolo	26	5	4	4	39
Sēvesi/Vahenga	24	7		3	34
Lāunga na'e tuku atu kihe ngaahi Potungāue kehe'	7				7
FAKAKATOA	136	27	23	27	213

6.2 FAKAFUOFUA KOLOA

6.2.1 Lipooti ki hono Siofi fakata'u 'e 3 'a e Totongi Lolo Siulai 2021

- I. Na'e tali 'e he Komiti Pule Fe'unga' 'a e Lipooti ki hono to e siofi fakata'u 'ae lolo 2021 pea na'e fakahoko mo hono liliu 'a e fa'unga ko ia 'o e Totongi Lolo 'o kamata 'i 'Akosi.
- II. Holo hifo 'a e totongi tukuhau ko ia e Pule'anga' hilifaki 'i he lolo hūmai mei he seniti 'e 75 ki he seniti 'e 65 ki he lita (26 Siulai 2021)

6.2.2 Lipooti ki hono Siofi fakatau 'a e Totongi Kasa 2020 mo e 2021

- I. Na'e tali 'e he Komiti Pule Fe'unga (Siulai 2021) 'a e lipooti ki hono to e siofi fakata'u 'a e totongi Kasa 2020 pea na'e fakafo'ou 'a e fa'unga 'o e totongi kasa mo fakahū 'i he totongi fakakuata ki Sepitema.
- II. Na'e tali 'e he Komiti Pule Fe'unga (16 Sune 2022) 'a e Lipooti ki hono to e siofi fakata'u 'a e totongi Kasa 2021 pea na'e fakafo'ou 'a e fa'unga 'o e totongi Kasa mo fakahu 'I he totongi fakakuata ki Sune.

6.2.3 Polokalama 'A'ahi makehe moe ngaahi Potungāue Fekau'aki 'ae Pule'anga ki he Lolo ki he 'otu motu

- I. Polokalama 'a'ahi Mahu'inga mo e ngaahi Potungāue Fekau'aki 'a e Pule'anga' ki he lolo na'e fakahoko pea na'e kau ki ai 'a e 'ofisa mei he Potungāue' (mei he tafa'aki Konisiuma moe Pisinisi Laiseni, Potungāue Ngaahi Ngāue lalahi, MEIDECC moe Potungāue Tamate'afi pea na'e kamata fakahoko eni i Tongatapu 'i Sepitema pea hokoatu ai pe ki Vava'u (25-27 'Okatopa), Ha'apai (27-30 Okatopa) pea mo 'Eua (9 Novema). Na'e tali 'e he Komiti Pule Fe'unga 'a e lipooti ko eni pea na'e fiema'u ke tufaki ki he ngaahi Potungāue fekau'aki ki hono muimui'i. Na'e to e tali foki ke hokohoko atu ai pe 'a e 'a'ahi ko eni' fakakuata.

6.2.4 Totongi Lolo fakamahina moe Totongi Lolo fakakuata

- II. Kātoa e Totongi lolo fakamahina mo e Totongi kasa fakakuata' na'e fakahoko fakatatau ki he 'aho na'e tali koia 'e he Komiti Pule Fe'unga' ke kamata ngaue'aki ai ('aho 18 oe mahina kotoa 'oku kamata ngāueaki ai 'ae totongi fo'ou tukukehe kapau oku tō 'i he faka'osinga 'oe uike pe koe 'aho malōlō pea e toloi leva kihe 'aho ngaue hoko'.)

6.2.5 Sekelitali ki he Komiti Pule Fe’unga

Ko e fakataha kotoa ‘e 8 ‘a e Komiti Pule Fe’unga’ pea mo e pepa ‘e 7 na’e tali pea fakapaasi ‘e he Pule Fe’unga’.

6.2.6 Koloa Fo’ou kuo tali ke fakakau ki he Koloa Pule’i

Koloa	‘Aho kamata ngaue’aki ai
Hina Vai	17 th Sanuali 2022
Sima	1 st Siulai 2022
Ukamea langa	1 st Siulai 2022

6.3 FAKAMĀLOHI’I MO MUIMUI’I E NGAahi FIEMA’U ‘OKU FOKOTU’U MAI ‘I HE LAO.’

6.3.1 Polokalama ‘a’ahi makehe kihe ngaahi Pisinisi

- I. Polokalama ‘a’ahi Mahu’inga mo e Pisinisi Laiseni na’e fakahoko ‘i he taimi fakatapatupui ‘o e ‘uluaki uike ‘o Novema’. Falekoloa Lalahi Fakakātoa ‘e 15 (pisini ‘e 6 I Nuku’alofa, 2 Vaheloto, 2 Hahake pea 5 I Hihifo) na’e lava hono ‘a’ahi ‘i he taimi ‘oe fakatapatupui.
- II. Polokalama ‘a’ahi na’e hoko atu mo e Tafa’aki ‘a e Me’atokoni ke to’o ngaahi koloa kuo ‘osi hono taimi ngāue’aki, koloa maumau moe koloa ‘oku ‘ikai ke fakahā mai ‘I he lea fakapapalangí lolotonga ‘i he malolo Kilisimasi pea ‘i Sune.

6.3.2 Ngaahi faka’ilo makatu’unga ‘I he ngaahi Lao ‘oku ngaue kiai ‘ae Va’a Tokangaekina ‘ae Konisiuma

- I. Hili ko ia ‘a e ‘Ako na’e fakahoko moe ‘Ofisi ‘a e ‘Ateniseniale’ ‘i Novema 2021, na’e kamata leva hono tĕnaki ‘a e ngaahi pisinisi ‘oku ‘ikai kenau muimui mo faipau ki he ngaahi Lao’ ni ‘o ‘ave ki he Va’a Talatalaaki ‘a e Potungāue Polisi’.
- II. Na’e Fakahoko ‘a e Hopo felave’i mo e Totonu ‘a e Konisiuma pea fe’unga moe fo’i Hopo fakakatoa e 3 mei Tisema 2021 ki Sune 2022. ‘Oku kei hokohoko atu pe ‘a e ngāue ko ia ‘a e Va’a ngāue ki tu’a mo e Va’a Talatalaaki ‘a e Potungāue Polisi’ ki he ngaahi Pisinisi ‘oku ‘ikai kenau fai kihe tuutuuni ‘a e Lao’.

6.3.3 Ngaahi Pisinisi na’e fakahoko hono ‘a’ahi moe ngaahi Pa’anga na’e tĕnaki ki he Pule’anga

	Tongatapu	Vava’u	Ha’apai	Eua	Katoa
Ngaahi Pisinisi na’e ‘a’ahi	320	180	82	85	690
Tohi Fakatoknga	62	7		45	114
To e muimui’i	137	23	42	42	222
‘A’ahi kitua	10	21		2	33
Vaka na’e ‘A’ahi		7			7
Pamu Tesi	1185	103	20	29	1337
Ngaahi e’afua ki he Uta Koloa ki Tu’apule’anga	41				41

Ngaahi Me'afua Fua Mamafa	351	147	9	52	559
Ngaahi Me'afua Loloa	273	42	3	3	323
Pa'anga Hu mai					
Ngaahi Me'afua kihe Fua Export	\$621				\$621
Ngaahi me'afua fua mamafa	\$5629.75	\$1759.5	\$552	\$408	\$8349.25
Ngaahi Me'afua fua Loloa	\$3004	\$713	\$34.50	\$57.5	\$3809
Voliume (Fua e pamu pausa)	\$11,167	\$1264.5	\$621	\$230	\$13282.5
FAKAKĀTOA	\$20421,75	\$3737	\$1207.5	\$695.5	\$26,061.75

POLOKALAMA 7: VA'A NGĀUE 'A E KAKAI'

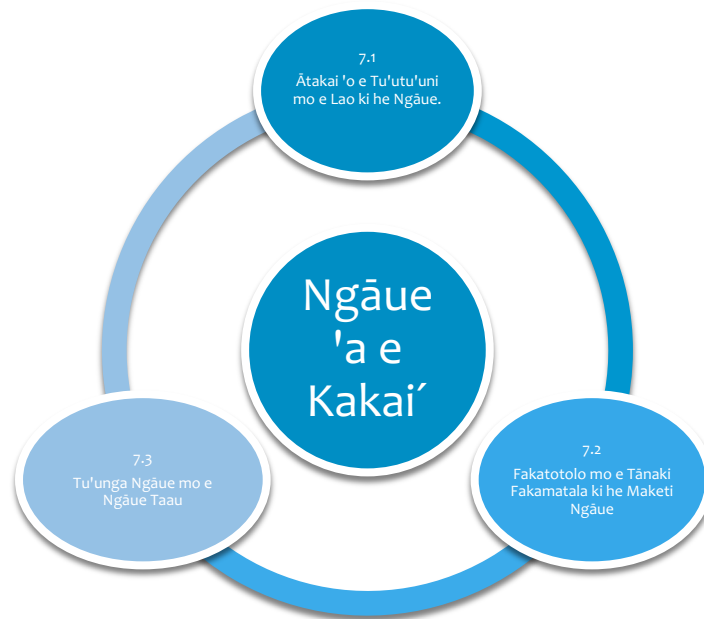

Taumu'a Ola

Lelei ange 'a e faingamālie ma'u, mo ngāue'aki 'o e Fefakatau'aki, Ma'u Ngaue' mo e 'Inivesi Muli'.

Ola

Makatu'unga Ngāue 'oku' ne tokonia mo poupoua ki he tupulaki 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi, ngāue taau pea mo tokoni ki hono fakatokolahi e kakai 'oku ma'u ngāue'.

Ko e Va'a Ngāue 'a e Kakaí 'oku 'i ai 'enau polokalama ngāue 'e tolu, 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi taumu'a ngāue ko eni':

7.1: Fo'u pea fakahoko ha ngaahi founa ngāue ke ne fakalalakaka'i 'a e ātakai 'o e tu'utu'uni mo e lao ki he ngāue'.

7.2: Fo'u pea fakahoko ha founa tānaki fakamatala ki he maketi ngāue 'oku fakamo'oni'i ai ha fokotu'u ngāue 'e to e lahi ange ai 'a e ma'u ngaue' pea mo hono fakangāue'i 'o kinautolu 'ikai ke ai ha nau ngāue'.

7.3: Fo'u pea fakahoko ha ngaahi founa ngāue 'oku' ne faka'ai'ai 'a e tu'unga ngāue lelei mo e ngāue taau.

Ngaahi Luliu Na'e Fakahoko

Na'e liliu 'a e fika Polokalama 'a e Va'a Ngāue 'a e Kakaí mei he Polokalama 5 ki he Polokalama 7. Na'e to e fokotu'u fo'ou mai 'a e Ngāue Tokoni ki he Ma'u Ngāue ki he polokalama ngāue 'a e Va'a Ngaue 'a e Kakaí, ko ha founa ke to e mata'a'a ange hono fakahoko hono kumi 'o e ngaue ma'a ki nautolu 'oku kumi ngāue fakalotofonua'.

Ngaahi Sino Fekau'aki Tefito:

Ko e ngaahi sino fekau'aki mo e Va'a Ngāue 'a e Kakai' 'a kinautolu 'i he maketi ngaue'. 'Oku kau ki ai 'a kinautolu ko eni';

1. Kau ngāue kotoa pe 'i he maketi ngāue fakalotofonua (kau ngaue lotofonua mo e kau ngaue muli, kau gaue 'i he sekitoa 'oku lesisita mo e sekitoa 'ikai lesisita),	3. Ngaahi kautaha 'a e kau ngāue',
2. Ngaahi pisinisi lēsisita mo e kau pule ngāue,	4. Ngaahi kautaha 'a e kau pule ngāue',
	5. Kinautolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha'a nau ngāue.

NGAAHI LAVAME'A

7.1 LAO KI HE VĀ FAKA-NGĀUE 2020

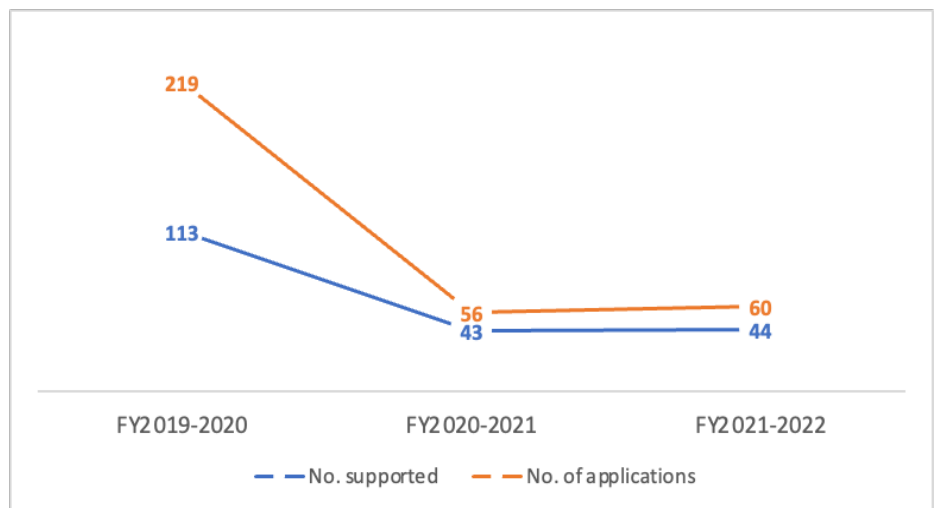
Na'e tali 'i Fale Alea 'a e Lao ki he Vā Faka-Ngāue - 2020, pea 'oku kei fakatatali ki he fakamo'oni huafa 'a 'Ene 'Afio'.

7.2 KOLE NGOFUA NGAUE 'A E KAU NGĀUE MULI'.

Na'e hokohoko ai pē 'a e ngāue ki hono vakai'i 'o e ngaahi kole ngofua ngāue fo'ou mei he kakai muli 'oku nau kumi ngāue mai ki Tonga ni', 'i he fengāue'aki pea mo e Va'a 'Imikuleisoni 'a e Potungāue ki Muli'.

Na'e 'i ai 'a e holo he tokolahi 'o kinautolu na'e kole ngoufa ngāue fo'ou mai 'i he ta'u 2020, koe'uhi pe koe fakanganagata mo e tātāpuni e ngaahi kau'āfonua fefolau'aki, tupu mei he Koviti-19. Ko e tokolahi taha 'o e kau muli ne kole ngofua ngāue lolotonga 'a e ta'u', ko kinautolu pe ne nau 'osi 'i Tonga' ni 'i ha ngofua kehe, pea nau kole ngofua ngāue ke lava ke nau ngaue lolotonga 'a e tātāpuni ko ia 'a e kau'āfonua', 'o tali ai ke 'ataā e feolau'aki ka nau foki atu mei Tonga' ni.

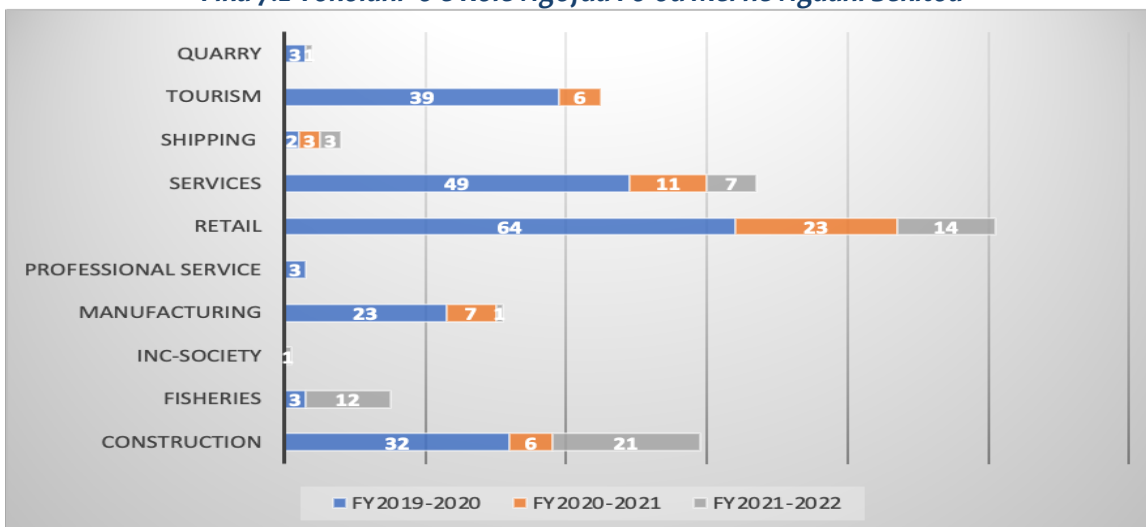
Fika 7.1. Tokolahi 'o e Kole Ngofua Ngaue, Ta'u Fakapa'anga 2019/2020 - 2021/22

Hangē pe ko ia ‘i he ta’u fakapa’anga 2020/2021, na’e hokohoko atu ai pe ‘a e MTED ‘i he tu’utu’uni ngāue ke fakafaingamālie ha ngaahi ngofua taimi nounou a’u pe ki he ta’u ‘e 1 ki he ngaahi kole ngofua ngāue’ lolotonga ‘a e tapuni ko ia ‘a e kau’āfonua’.

Hangē ko ia ‘oku hā atu ‘i he Fika 7.2 ‘i lalo, ‘oku ‘ova ‘i he peseti ‘e 50 ‘a e ngaahi kole ngofua meif’ he sekitoa langa’ mo e falekoloa fakamovetevete’, talu meif’ he kamata ‘o e Koviti-19. ‘I he ta’u fakapa’anga ko eni 2021/2022, ko e lahi taha ‘o e kole ngofua ngāue’ meif’ he sekitoa langa’.

Fika 7.2 Tokolahi ‘o e Kole Ngofua Fo’ou Mei he Ngaahi Sekitoa

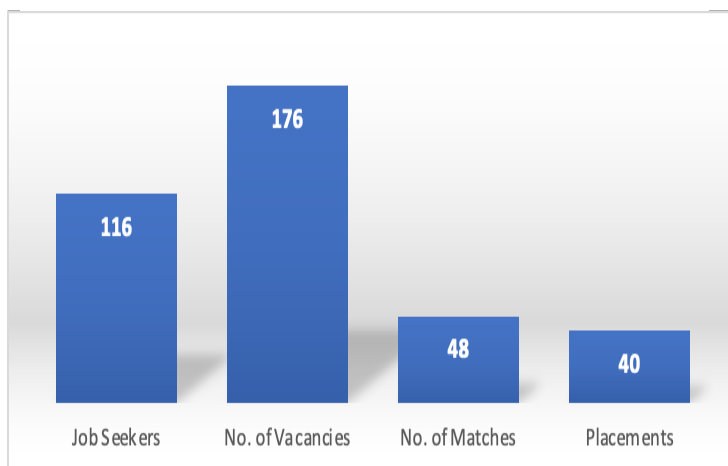

7.3 SĒVESI KIA KINAUTOLU ‘OKU KUMI NGĀUE’

7.3.1 Ma’u Ngaue

Neongo e ngaahi faingata’a fakaenatula ‘i he puna ‘a e mo’unga afi na’e hoko ‘i Sanuali 2022, kau ai mo e hoko mai ‘a e tsunami mo e Koviti-19, na’e holo pe fika ‘o e kau kumi ngāue’ tautefito ki he kongahono ua ‘o e ta’u’ ni, Sanuali -Sune 2022. Ko e fakakātoa ‘o kinautolu na’e lēsisita kumi ngāue ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ko e toko 116. Ko e toko ua pē na’e lēsisita mai ‘i he kongakimu’a ‘o e ta’u ni.

Fika 7.3: Tokolahi ‘o kinautolu Lesisita Kumi Ngaue mo Kinautolu ne Fakangaue’i

Hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Fika 7.3, na’e lahi ‘a e ngaahi lakanga ‘ataa’, ka ko e fika ‘o e kau kumi ngāue’ mo kinautolu ne lava ‘o fakangaue’i na’e kei tokosi’i pe.

7.3.2. FE'AVE'AKI TA'EFAKALAO E KAKAI/FE'AVE'AKI TA'EFAKALAO HA TAHA (TIP)

'Oku fakafofonga'i 'e he Va'a Ngāue 'a e Kakai' 'a e MTED ki he komiti si'i 'a e Migration for Sustainable Development Policy (MSDP) felāve'i mo hono fe'ave'aki ta'efakalao e kakai'. 'Oku kau atu foki e Va'a' ni ki hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala mo lipooti 'a 'ene hoko 'a e fe'ave'aki ta'efakalao' ni. 'Oku tataki 'a e ngāue' ni 'e he Potungāue Polisi'.

Na'e fakahū atu 'a e lipooti 'a Tonga 'i he kaveiga' ni ki he ta'u fakapaa'nga ko eni 2020/2021 'i Tisema 2021, pea na'e 'ikai ke 'i ai ha keisi 'a Tonga' ni ai.

7.3.3. NGAHI POLOSEKI – FAINGATA'A FAKAENATULA

Hili e ngaahi fakatamaki fakaenatula na'e hoko 'i Sanuali 2022, na'e fokotu'u atu ai he Va'a' ni ha ngaahi polōseki ke tokoni ki he Pule'anga' he feinga fakaakeake faka'ekonomika ma'ae fonua', 'o fakatefito ki he sekitoa fakekonomika mo e fakasosiale'.

1. Tokoni ki he Malu 'i he Ngaue'anga' mo e Mo'ui' (Occupational Safety & Health).
2. Tokoni ki he Ma'u Ngāue' (Employment Relief Support).
3. Tokoni ki he Ma'u Ngāue Faka-kolo' (Community Based Employment Assistance).

Ko e polokalama tokoni ki he Malu 'i he Ngāue'anga' moe Mo'ui' na'e fakahoko ia mei he Va'a Lēsisita Pisinisi 'a e Potungāue', pea ko e polokalama Tokoni ki he Ngaue' na'e fakahoko ia mei he Potungāue Pa'anga'. Ko e Tokoni pe ki he Ngāue Faka-kolo' na'e fakahoko mei' he Va'a Ngāue 'a e Kakai'.

7.3.3.1 Tokoni ki he Ma'u Nague he Komiuniti (CBEA).

Na'e fili 'a e motu ko Mango' ki he polokalama tokoni ngāue faka-kolo'. Ko e taha eni e ngaahi motu/kolo ne uesia lahi he peau kula', pea ne nau hiki kotoa mai ki Tongatapu ko e 'uhi' ko e uesia lahi honau motu'.

Ko e polokalama ko eni' 'oku' ne 'oange ha faingāmalie ngāue ma'ae kainga', pehee ki ha ngaahi me'angāue ke tokoni ki he ngaahi famili' ke nau lava 'o fai pe ha 'anau ngāue 'i he sekitoa 'ikai ke lēsisita' ke ma'u ai ha'a nau seniti. Ko e ngaahi faingamālie ngāue na'e lava ke alea'i 'i he polokalama'

ni ma'ae kāinga, ko e ngāue 'i he ngaahi pisinisi lalahi 'i Tongatapu 'o hangē ko e Poate Taulanga, 'Ofisi Meili 'a Tonga, Maketi Talamahu, Kautaha Punjas, mo e ngaahi ngaue'anga kehe pe.

7.3.3.2. Tokoni ki he Fakalalakaka e ngaahi Pisinisi (Sekitoa 'ikai ke lesisita)

Na'e fengāue'aki 'a e Va'a Ngāue 'a e Kaka'i mo e Kautaha Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaue (ILO), United Nations Educational, Scientific & Cultural Organization (UNESCO), United Nations Development Programme (UNDP) pea moe International Fund for Agricultural Development (IFAD) ke fakahoko 'a e polokalama tokoni ki hono fakalalakaka'i e ngaahi pisinisi 'ikai lēsisita na'e uesia he Koviti-19, 'i he sekitoa Ngoue, mo e Ngaue Fakamea'a mo e 'Ilo Fo'ou.' Ko e polokalama tokoni ko eni' na'e fakapa'anga mei he Kautaha Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (UN).

Ko e tokoni ko eni na'e fakahoko' na'e kau ki ai ha ako ma'ae kau faiako ki he ngaahi pisinisi, fa'u 'o ha ngaahi palani talifaki ki he hoko atu 'a e pisinisi hili ha faingata'a, pea mo e kumi 'o ha ngaahi naunau ngāue. Ne lava 'e he polokalama' ke tokoni'i e ngaahi pisinisi ko eni' ke kei hokohoko atu pe 'enau pisinisi' neongo e Koviti-19. Ko e ngaahi pisinisi pe ngāue'anga 'e 124 ne nau ta'imālie 'i he polokalama tokoni ko eni'.

7.3.3.3. Tokangaekina 'o e Malu Fakaengae mo e Mo'ui (OSH)

'I he 'aho 28 'Epeleli 2022 na'e faka'ilonga'i fakamamani lahi ai 'a e Malu he Ngaue'anga' mo e Mo'ui (Occupational Safety & Health). Na'e fokotu'utu'u pea fakahoko leva ai 'e he Va'a 'ni ha polokalama ke to e 'ilo lahi ange mo tokangaekina ai 'a e kaveinga' ni. Na'e

fengāue’aki ai e Va’a’ ni mo e ngaahi pisinisi lalahi mei he sekitoa ki he ‘uhila’ mo e kasa’, ke teke mo paotoloaki ‘a e kaveinga’ ni ‘i he taumu’ a ke faka’ai’ai ha ngaahi “**ngāue’anga ‘oku hao mei he fakatu’utāmaki’ mo e Koviti-19.**” Na’e pou pou mai foki ki he kaveinga’ ni mo ha ngaahi Potungāue lalahi ‘a e Pule’anga’, ngaahii mītia fakasōsiale’ hange ko e letiō, mo e televisone’. Na’e to e fakalōlōa atu foki ‘e he Potungāue’ ‘enau poloklama tokoni ki he Malu Fakaengāue’ mo e Mo’ui’, mei he ‘aho 29 ‘Epeleli ki he ‘aho 31 Me 2022.

7.3.4. NGAahi FATONGIA ‘A TONGA KE LIPOOTI KIHE KAUTAHA FAKAVAHA’APULE’ANGA ‘A E NGAUE (ILO)

Ko e ngaahi fatongia fakakonisitutone ‘a Tonga ‘i he Kautaha Fakavaha’apule’anga ‘a e Ngāue (ILO) ‘i he ‘ene kau ko ia ko e memipa ‘o e Kautaha’, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tefito’i ngāue ko eni:

- ♦ *Lipooti fakafonua fakata’u ki he ‘Atikolo 19 ‘o e Konisitutone ‘a e ILO: ‘Oku ‘i ai e fatongia ‘a e Pule’anga’ ke fakahū ki he Pule Mafai Ma’olunga he fonua’, ‘a e ngaahi Konivesio mo e ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ‘oku ‘osi fakapaasi ‘e he Fakataha Lahi ‘a e ILO ‘i he ta’u 2017 & 2019. Ko e ngaahi Konivesio / Tu’utu’uni Ngāue eni - (i) Tu’utu’uni Ngāue ki he Ngāue Taau, Fika 205, 2017 (Employment and Decent Work for Peace and Resilience Recommendation, 2017 (R205)), (ii) Konivesio ki he Fakatupu Moveuveu mo e Fakakina, Fika 190, 2019 (Violence and Harassment Convention, 2019 (C190)), pea mo e (iii) Tu’utu’uni Ngāue ki he Fakatupu Moveuveu mo e Fakakina, Fika 206, 2019 (Violence and Harassment Recommendation, 2019 (R206)). ‘Oku ‘amanaki ke fakahū ‘e Tonga ‘enau lipooti ‘i he ngaahi kaveinga ko eni ‘i he ta’u fakapa’anga hoko.*
- ♦ *Lipooti fakafonua fakata’u ki he ‘Ātikolo 22 ‘o e Konisitutone ‘a e ILO: ‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘a Tonga ke lipooti ki he ILO ‘i he ngaahi Konivesio kuo nau ‘osi fakamo’oni talite ki ai’. ‘I he ‘aho’ ni ko e Konivēsio pe ‘e 1 kuo ‘osi fakamo’oni ki ai ‘a Tonga’, ‘a ia ko e Konivēsio ki he Founa kovi taha hono Fakangāue’l ha tokotaha kei si’i (C182). ‘Oku ‘amanaki ke fakahū ‘a e lipooti ko eni ‘a Tonga’ni ‘i Sepitema, 2022.*
- ♦ *Ko hono toe vakai’i fakata’u ‘o e Tukupa Fakavaha’apule’anga (ILO Declaration), 1998: ‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘a Tonga ke lipooti fakata’u ki he ILO, ‘i he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene ngāue ke pouaki ‘a e kaveinga Tukupa Fakavaha’apule’anga 1998, kau ki ai hono faka’apa’apa’i mo muimui’i ‘o e ngaahi Konivēsio tu’upau ‘e 8 ‘a e ILO.*

NGAAHI POLE

- Ko e tū'uta mai ki hotau matāfanga' 'a e KOVITI 19 fakataha mo e puna 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai na'e ta'e'amanekina pea pau ai ki he Potungāue ke fenga'unu'aki 'ene ngaahi palani ngāue' ke lava fakahoko 'a e tokoni ki he ngaahi kominiuti na'e uesia'. 'I he'ene pehē na'e toloi mo feliliuaki 'a e ngaahi palani ngaue na'e totonu ke fai 'e he ngaahi va'a 'a e Potungāue.
- Ngaahi faingata'a mei tu'a na'e malava ke uesia ai 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue, hangē ko e hiki 'a e ngaahi totongi uta' koe'uhi ko e ngaahi taulanga kehekehe 'oku fou ai e ngaahi vaka uta me'akai' pea fakataha mo e tō 'a e mahaki fakamamani lahi' kae'uma'a 'a e feke'ike'i he va 'o Lusua mo 'Iukuleini. Na'e hoko eni ke toe faingata'a ai 'a e fe'ave'aki koloa ki tu'apule'anga.
- Tokolahi ange 'a e kau ngāue na'e mavahe 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u fakapa'anga kuo'osi. Fakafisi e ni'ihi mei he ngāue'anga' ko e kumi ngāue ki he sekitoa taautaha, fakataha mo e toko 3 na'a nau hiki ki he Potungāue Pa'anga.
- Tokosi'i e kau ngāue 'i he tafa'aki Fefakatau'aki Fakavaha'a pule'anga' moe 'Inivesi mei muli, 'a ia ko e kau ngāue tu'uma'u pe 'e toko 3.

MUIMUI PAU KIHE NGAACHI TU'UTU'UNI FAKALAO

- Ko e kotoa 'o e ngaahi kole fakatau lalahi na'e fakahoko 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 'o e Fakatau Fakapule'anga 2020.
- Ko e kotoa 'o e ngaahi pa'anga na'e tānaki mo e pa'anga na'e ngāue'aki he Potungāue na'e fakahoko fakatatau ki he Tu'utu'uni 'o e Pule'i e Pa'anga 'a e Pule'anga.

FAKAMA'OPO'OPO

Ko e Ta'u Fakapa'anga 2021/2022 ko e ta'u fakahisitōlia ki he Potungāue' mo e fonua fakalūkufua 'a e a'u mai 'a e Koviti-19, pe ko e mahaki mafola lahi taha ki hotau matā fanga fakataha mo e puna 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai.

Neongo e ngaahi faingata'a', ko e Potungāue Fe-fakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka-'ekonomika fakataha mo e ngaahi kupu fengāue'aki 'a e pule'anga', na'a nau ngāue fakataha ke hokohoko atu e tokoni'i e ngaahi pisinisi' pea' ke kei hoko ko e 'ātakai 'oku fakalakalaka fakalūkufua kimu'a mo kei longomo'ui ai pe 'a e tu'unga faka-'ekonomika'.

Ko e hono ngāue'i 'a e patiseti 'i he ta'u fakapa'anga 2021/2022 na'e fe'unga mo e peseti 'e 97% mei he patiseti na'e talí, pea ko e ta'u 'eni na'e ma'olunga taha ai 'a hono ngāue'i 'a e patiseti, 'i hono fakahoa ki he ngaahi ta'u kimu'a'. Ko e tefito'i fakamole lahi taha', ko e tokoni'i fakapa'anga e ngaahi komiuniti' pea mo e ni'ihi na'e uesia tamaki 'i he hake 'a e peau kula' pea mo tokoni'i 'a e polokalama uta koloa ki tu'apule'anga' 'i he hiki hake hono totongi' koe'uhi ko e ngaahi fakangatangata' pea uesia ai moe ngaahi totongi taulanga koe'uhí ko e mahaki mafola lahia taha fakamamani lahi'.

Ko e ngaahi lavame'a 'a e Potungāue', ko e lava ke ngāue fakataha 'a e kau takí pea mo e 'Eiki Minisitā kimu'a, Hon. Tatafu Moeaki mo e 'Eiki Minisita lolotonga', Hon. Dr. Viliami Uasike Latu. Malavalava e ngaahi fatongia koe'uhí ko 'enau tukupā mo e ngāue fakataha 'a e kau takí, fakataha mo e tokoni 'a e Potungāue'.

'Oku 'i ai 'a e tui mo e 'amanaki ko e ta'u fakapa'anga 2021/2022, ko ha toe ta'u 'e lahi hono ngaahi pole', koe'uhi ko e fakaangaanga ke ava 'a e ngaahi halanga vakapuna, vaka tahi 'i 'Aokosi 2022. Pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ke toe fakalakalaka ange e tu'unga faka-ekonomika 'a e fonua', koe'uhí ko e 'amanaki ke hiki hake 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi pisinisi'.

Pea 'oku tau tui mo fakapapau'i 'e malava 'e he Potungāue' ke fataki e ngaahi tefito'i fatongia' pea ke tau ma'u ha ta'u fakapa'anga 'oku lakalakaimonū, pea fakamālo ki he ngaahi ngāue fakataha mo e ngaahi Potungāue 'a e pule'anga', ngaahi kupu fengāue'aki tokoni' mo e tokoni 'a e ngaahi pisinisi taautaha'.

NGAAHI FAKANOUNOU

ADB	:	Asia Development Bank
AfT	:	Aid for Trade
AGO	:	Attorney General’s Office
ASYCUDA	:	Automated System Customs Data
BTM	:	Buy Tonga Made
CEO	:	Chief Executive Officer
CIIE	:	China International Import Expo
COVID-19	:	Co- Corona, VI – Virus, D – Disease, 19 – 2019 (2019 novel coronavirus)
CSD	:	Corporate Services Division
DWCP	:	Decent Work Country Program
EIPO	:	World Intellectual Property Organization
ERAC	:	Employment Relations Advisory Committee
FYMP	:	Financial Year Management Plan
IEPA	:	Interim Economic Partnership Agreements
ILO	:	International Labour Organisation
ILS	:	International Labour Standards
KPI	:	Key Performance Indicators
LPG	:	Liquefied Petroleum Gas
MSME	:	Micro, Small, and Medium Enterprises
MTED	:	Ministry of Trade and Economic Development
PHAMA	:	Pacific Horticultural and Agricultural Market Access
PICTA	:	Pacific Island Countries Trade Agreement
PIFS	:	Pacific Islands Forum Secretariat
PPD	:	Public Private Dialogue
PPSA	:	Personal Property Security Act
PTI	:	Pacific Trade Investment
QSMH	:	Queen Salote Memorial Hall
RIPO	:	Registry and Intellectual Property Office
RoO	:	Rules of Origin
RSE	:	Recognised Seasonal Employer
SWP	:	Seasonal Worker Program
TFA	:	Trade Facilitation Agreement
TNTCC	:	Tonga National Tripartite Consultation Committee
TPR	:	Tonga Policy Review
TSDF II	:	Tonga Strategic Development Framework II
TTPF	:	Tonga Trade Policy Framework
UNCTAD	:	United Nations Conference on Trade and Development
WTO	:	World Trade Organisations

FAKALAH I: NGAHI LAO ‘A E POTUNGAUE

	Legislations	Main Purpose
1	<ul style="list-style-type: none"> i) Business License Act 2002 ii) Business License (Amendment) Act 2007 iii) Business License (Amendment) Act 2010 iv) Business License (Amendment) Act 2012 	To provide for the licensing of all business activities in the country.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Business License Regulations 2007 ii) Business License (Amendment) Regulations 2010 iii) Business License Regulations 2012 	For the administration and enforcement of the Business License Act and amendments.
2	<ul style="list-style-type: none"> i) Registration of Business Name Act 2002 ii) Registration of Business Name (Amendment) Act 2012 	To provide for the registration of all registered businesses business names.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Registration of Business Name Regulation 2008 ii) Registration of Business Name Regulations 2014 	For the administration of Business Names registration.
3	<ul style="list-style-type: none"> i) Companies Act 1995 ii) Companies (Amendment No. 1) Act 1999 iii) Companies (Amendment) Act 2001 iv) Companies (Amendment) Act 2009 	For the incorporation of companies.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Companies Regulations 1999 ii) Companies (Liquidation) Regulations 1999 iii) Companies (Amended) Regulations 2003 iv) Companies (Amended) Regulations 2009 v) Companies (Amended) Regulations 2010 	For the administration of the Companies Act.
4	<ul style="list-style-type: none"> i) Foreign Investment Act 2002 ii) Foreign Investment (Amendment) Act 	Investment promotion and attraction and to protect local investors/Tongans’ businesses in activities that are reserved for Tongans.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Foreign Investment Regulation 2006 ii) Foreign Investment Regulation 	For the administration of the Foreign Investment Act.
5	Consumer Protection Act 2000	To protect consumer interests and to establish measures to enable consumers to obtain redress.
6	Prices & Wages Control Act 1988	To establish the Competent Authority and to ensure measures to regulate prices and wages.
7	Weights & Measures Act 1988 <ul style="list-style-type: none"> i) Weights & Measures (Amendment) Act 1997 Weights & Measures (Amendment) Act 1998 	To provide a uniform standard and units of measurement to be used in the country.
8	Incorporated Societies Act 1988	For incorporation of non-profit organization.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Incorporated Societies Regulations 	For the administration of the Incorporated Societies Act.

	ii) Incorporated Societies (Amendment) Regulations 2010	
9	Charitable Trust Act 1993	For registration of a trust board for charitable purposes.
	Charitable Trust Regulations 2010	For the administration of the Charitable Trust Act.
10	i) Industrial Property Act 1994 ii) Industrial Property (Amendment) Act 1999 iii) Industrial Property (Amendment) Act 2002 iv) Industrial Property (Amendment) Act 2009	For the protection of industrial properties, namely- patent, integrated circuit, industrial design and trademarks.
	i) Industrial Property Regulations 2000 ii) Industrial Property (Amendment) Regulations 2010	For the administration of the industrial property Act-patent, integrated circuit, industrial design and trademarks.
11	Copyrights Act 2002	For the protection of literary and artistic works.
12	Geographical Indications Act 2002	For the protection of particular products which are of such qualities that corresponds to a specific place of origin.
	Geographical Indications Regulations 2008	For the administration of the Geographical Indication Act.
13	Protection of Lay-out Designs (Topographies) of Integrated Circuits Act 2002	For the protection of plans which show the three-dimensional location of the electronic components of an integrated circuit.
	Protection of Layout Designs (Topographies) of Integrated Circuits Regulations 2009	To regulate the Protection of Lay-out Designs Act.
14	Protection against Unfair Competitions Act 2002	For the protection against Unfair Competitions between businesses.
15	Personal Property Securities Act 2010	For the registration of personal properties using as collateral to ensure first priorities
	Personal Property Securities Regulations 2009	For the administration of Personal Property Securities Act.
16	Cooperative Societies Act 1973	To regulate the operations of Cooperative Societies in Tonga.
17	Credit Unions Act 1977	To regulate the operations of Credit Unions in Tonga.